
Њакон Ивица Чаировић
(Универзитет у Београду, Православни богословски факултет)

ВЕРСКА ПОЛИТИКА ЦАРА КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГ

Сажетак: Цар Константин Велики је био римски император који је започео нову еру у римској владарској идеологији поштујући права свих религија у контексту начела *Pax Romana*. Опис верске политике цара Константина Великог веома је комплексан задатак, јер се – анализирајући историјске изворе – говори о трослојној религијској политици цара, који је владао у првој половини 4. века, у тренутку када долази до процвата хришћанског богословља и до нормирања светотројичног богословског учења. У овом истраживању упоредо ће бити описана два смера царске политике – са једне стране, верски, односно црквени, а са друге – државни, који ће бити само помоћни у истраживању како би био дефинисан сваки аспект верске политике. На питање да ли се ови смерови негде сусрећу или иду паралелно – поштујући свако своју путању, одговор ће бити и закључак овог истраживања: да ли је верска политика цара Константина Великог била конзервативна и у античком духу, а он био само утилитариста; или је његова верска била прогресивна, јер је постепено попримала хришћански дух?

Кључне речи: Константин Велики, хришћанство, Црква, Први васељенски сабор, Милански едикт, донатизам, Мелитијев раскол, Арије

Увод

Врло је важно одредити праве смернице верске политике императора Константина I (306-337), како би се одредила начела за даљу стратегију царева на пољу религије у Римској империји све до 15. века. Цар Константин Велики влада у једном поприлично неуједначеном верском окружењу, у коме је очигледан јак утицај незнабожачких култова, али је чињеница да у неким областима постоји и монотеистички – јудејски – елемент, као и надлазећа хришћанска верска идеја у оквиру мањих заједница на истоку и западу, која изразитим оптимизмом може да промени дотадашњи песимизам Империје. Дакле, истраживање о верској политици

цара Константина мора да буде трослојно и усмерено ка односу цара према религији уопште, а затим и према многобоштву и монотеизму и то у два смера: јудејском и хришћанском.

Историјски извори из периода с краја 3. и почетка 4. века морају да буду добро анализирани јер су аутори били са једне стране – пагани, који су оптуживали за новотарство све покушаје промена на пољу религије у Империји и стварање монотеистичког култа, а са друге стране – хришћани, који су могли да – у својим списима – буду пристрасни са радикалним апологетским циљем. Критички однос према изворима из тог периода даје могућност да закључак буде непристрасан и методолошки коректно изведен.

У односу на сачуване историјске изворе о цару Константину потребно је јасно дефинисати однос према свим религијама у Империји. Еволуција идеја у оквиру различитих верских убеђења свих житеља Империје јесте и доказ о развоју цивилизације – источноримске и хришћанске, где је главни покретач – макар са верског аспекта гледано – управо био цар Константин Велики, који је 313. године у Милану дао слободу свим религијама у Царству. У овом истраживању потребно је одредити историјско-богословски контекст односа цара Константина Великог и свих религија и верских заједница уз истицање кључних детаља у функционисању саме Римске империје, на пример примене начела *Pax Romana*.¹ Најбитнији моменат

¹ *Pax Romana* (Римски мир или мир у Римској империји), синтагма је која означава тровековни период у историји Римског царства, који почиње крајем 1. века пре Христа и траје до краја 2. века Христове ере. Сам феномен се запажа током целог источноримског периода, а одликује га дуготрајан мир и изостанак великих оружаних сукоба, односно устанака, на територији Римског царства, било да се говори о нападима варварских народа или – чак – суседних држава, било да се говори о грађанским ратовима. Израз, односно сам концепт *Pax Romana* у 18. веку први је сковао и употребио британски историчар Едвард Гибон (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*). Захваљујући његовој периодизацији, почетак периода *Pax Romana* повезује се са победом Октавијана над Марком Антонијем и са периодом грађанских ратова, који су означили сумрак Римске републике (30. године пре Христа). Октавијан је у току своје владавине направио основ за стварање новог политичког система, чија је главна одлика била тежња ка стабилности унутрашње и спољне политике и на тај начин мирног живљења за све у Империји. Као завршетак периода се, како је Гибон систематизовао, обично узима 180. година Христове ере, када је после смрти цара Марка Аурелија на власт дошао његов син Комод, који је владао тирански и променио је начин владавине својих претходника. Иако је Рим у том раздобљу, водио краће ратове, док су у провинцијама, с времена на време, дизани устанци, већих и систематичнијих сукоба у унутрашњости Империје није било, нити је било неких синхронизованих напада са више страна на границе Царства. Са друге стране, неки историчари за почетак периода *Pax Romana* одређују завршетак грађанског рата и 69. годину, а као крај раздобља *Pax Romana* понекад се датира у 193. година, када су поново покренути грађански ратови. У периоду без сукоба (*Pax Romana*) створени су услови за дотада незабележен развој саобраћајних веза на Медитерану и јужној Европи, а упоредо и процват економије, те ширење културе. Гибинов концепт – *Pax Romana*, касније, је – не само – дао и млађим историчарима могућност да користе сличне фразе како би окарактерисали неке сличне феномене у другим историјским тренуцима и местима, него је и служио да би оправдао неке политичке концепте, нпр. *империјализам*. Cf. Lopez, Gennaro. „Pax Romana/Pax Augusta,” *Invigilata Lucernis* (2002) 24: 97-110; Stern, Gaius. „The New Cult of Pax Augusta 13 BC-AD 14,” *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* (2015) 55, 1-16; Yan-

приликом систематизације у овом истраживању јесте однос Константина и државне администрације према паганима, затим према Јудејима, и на крају према хришћанима, како би био изведен закључак о томе каква је била верска политика првог римског императора који је донео указ о поштовању свих религија у држави (Милански едикт 313. године), па организовао неколико помесних и сазвао Први васељенски хришћански сабор (Никеја – 325. године), а затим и преместио престоницу Империје са запада на истоку, из Рима у преуређено местаце Византион, односно у новоосновани главни град Империје – Константинопољ (330) и који се бавио дешавањима у хришћанској друштвеној заједници, све до краја свог живота када је и крштен и постао хришћанином.

Однос Константина према религији

Иако је Буркхарт истакао да су сви напори истраживача да проникну у Константинову религијску свест и створе слику промена у његовим верским убеђењима били узалудни,² требало би поставити питање да ли су описи његовог живота, а било их је од стране непосредних сведока, указивали на то да је он био религиозан? Константинов однос према религији, а самим тим и према представницима различитих верских заједница – а традиционални у Империји, почетком 4. века, били су многобошци – може бити сагледан из различитих историјских извора, а у овом истраживању ће бити анализирани писани извори из пера самог цара, затим дела о цару и закони, да би на крају била коришћена и нумизматика, као помоћна дисциплина у историјској методологији. Управо та разуђеност методолошког приступа допринеће да закључак буде што уверљивији и тачнији.

Константин I Велики је био син Констанција Хлора и његове прве жене – Јелене. Податке о животу и делу цара Константина можемо пратити на основу историјски релевантних сведочанстава тек од његовог проглашења за владара Запада. Податке пре 306. године и почетка његове владавине у британском Јорку иако оскудне, саопштава Јевсевије Кесаријски у четвротомном спису *Живот цара Константина*,³ иако ово дело не може да буде – у потпуности и без критичке анализе – схваћено као непристрасан историјски извор, јер је спис пре свега панегирик цару.

nakopulos, Nikos. „Preserving the Pax Romana: The Peace Functionaries in Roman East,” *Mediterraneo Antico* (2003) 6.2: 825-905; Goldsworthy, Adrian, *Pax Romana: War, Peace and Conquest in the Roman World*, New Haven, Yale University Press 2016; Burton, Paul. „Pax Romana/Pax Americana: Perceptions of Rome in American Political Culture, 2000-2010,” *International Journal of Classical Tradition* (2011) 18.1: 66-104; Cornwell, Hannah. *Pax and the Politics of Peace: Republic to Principate*, Oxford Classical Monographs, Oxford University Press 2017; Hardwick, Lorna. „Concepts of Peace,” *Experiencing Rome: Culture, Identity and Power in the Roman Empire*, ed. Janet Huskinson, Routledge, London 2000, 335-368.

² Burkhart, J. *Doba Konstantina Velikog*, prev. Dušan Janić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 2006, 342.

³ Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот* 1-2, прев. Виолета Гавриловић, *Свети оци у преводу на српски језик*, књига 7 и 8, ур. Радомир Поповић, Београд 2016.

У спису су приказани Константинова младост и наклоњеност према монотеизму,⁴ а – касније и – према хришћанству, пошто су сви претходни римски императори искључиво упражњавали обреде многобожачке религије. У духовном контексту, цар Константин се поносио више својим врлинама него својим телесним способностима; његова душа је била лепа због образовања, промишљеног става и мудрости.⁵

У време владавине Константина Великог завршава се један период у постојању Римског царства. Од тада се Империја постепено преображава у теократску монархију у којој је цар постајао спона између једнога Бога и света, а Империја земаљски одраз божанске владавине.⁶ Од самог почетка 3. века цареви су поштовали култ врховног божанства *Sol invictus*. Ову нову владарску идеологију формално је озваничио цар Аурелијан⁷ средином 3. века, пошто је конципирао нови религијски доживљај монархије: *Император је исто што и Сунце на небу*, тачније представник неба на земљи.⁸ Према овој владарској концепцији, цар је изнад обичних људи, освештан је и зато је свето све што га окружује; цару је указано посебно поштовање, као што је и Богу у ритуалу; а читав живот императора метафорично даје Империји божански карактер, пошто је Империја небески поредак у свету. Толерантни монотеизам, како Константиново верско убеђење назива Буркхарт, наслеђен из куће свог оца Констанција I Хлора по први пут је виђен у Аполоновом храму (308) у Отену, јер то обожавање Аполона не противуречи породичном монотеистичком култу, јер је и Констанције веровао у бога-Сунце.⁹ Типичан представник ове нове политичко-религијске идеје – коју су многи сматрали за иницијалне монотеистичке тежње у Римској империји – био је и Константин Велики.

⁴ Поповић, Н. "Религија цара Константина," *Војсковођа, цар, светац*, ур. Небојша Озимић, Просвета, Ниш 1997, 108.

⁵ Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот*, 1, 19. Јевсевије пружа много података о Константиновој духовности и интересовањима: о писању и реторичким способностима, затим о претходницима који су прогнали хришћане због вере у једнога Бога, о побожности и молитви, итд; али у овој глави списка Јевсевије истиче и да су се Константин бојали вршњаци.

⁶ Шмеман, А. *Историјски пут православља*, прев. Марија и Бранислав Марковић, Логос, Београд 2023, 98-106.

⁷ Луције Домиције Аурелијан (*Lucius Domitius Aurelianus*); рођен је у септембру 214. године на малом сеоском поседу у околини Сирмијума, у Доњој Панонији, док је умро 275. године код Константинопоља) римски цар који је владао између 270. и 275. године. Аурелије је био један од највећих римских царева позног Царства, зато је и прозван *Restitutor orbis*, а војска и сам римски народ су цару наденули још два имена: *Мачоносац* - као вичном и храбром војнику и *Bellatoris* - због његовог јунаштва и милосрђа. И у питањима религије, Аурелијан је био реформатор трдиционалне римске многобожачке религије, али је био и склон митраизму, култу који се брзо ширио међу војницима. У децембру 274. године, Римљани су по први пут прослављали рођендан *Соловог божанства*, што је представљало увод у касније установљену прославу Божића, као рођендана Господа Исуса Христа. Сам Аурелијан је, по паганским схватањима, био главни представник тог божанства на земљи.

⁸ Шмеман, *Историјски пут православља*, 99-100.

⁹ Burkhart, *Doba Konstantina Velikog*, 343.

У младости је био сведок верских реформи цара Диоклецијана које су стављали у први план богове Зевса и Херкула, али и великих прогона хришћана, па је – од младости – остао веран монотеистичком култу који је поштовао Констанције. Према сведочанству Јевсевија Кесаријског још је Констанције I посветио Једном и Свевишњем Богу своју децу, жену, слуге и цео свој двор, тако да је његов син, Константин управо у таквој атмосфери одрастао.¹⁰ Занимљиво је да – на истом месту – Јевсевије истиче и да у току Констанцијеве владавине није било метежи и буре, па може да се каже да се и он трудио да спроводи начело *Pax Romana*.

Будући да је религија у Римском царству била саставни део владарске идеологије, император и двор су на хришћане гледали као на потенцијалне реметиоце државног система. Власти су државну религију законом наметале својим становницима и она је, као таква, била саставни део империјалног уређења и живота свих у Империји. У римском сенату су веровали да ће Царство пропасти ако религија буде нарушена на било који начин. Служење боговима у Римској империји је сматрано веома важном и незаобилазном службом, као и одлазак у војску или плаћање пореза. Власти су биле доста толерантне што се тиче саме вере у богове, али када је у питању обред жртвоприношења сваки становник је морао учествовати у церемонијалу како би указао част императору и – уједно – држави којом управља као врховна власт и врховно божанство. Церемонија приношења жртве је била искључиво верског карактера, али пре свега је практикована да би била исказана лојалност и покорност императору. У Риму је религија била државна ствар, тако да су жртвоприносили државни службеници и сви запослени у администрацији и војсци. Империјална религија је поремећена и нарушена мешањем са другим култовима, који су упражњавали поробљени народи у областима које су освајали римски цареви. Та теокрасија – мешање богова – условила је да се нови богови појављују у римском пантеону и да – чак – мењају античке богове. Буркхарт наводи и да се теокрасија дешава због политичких идеја царева, тако да се богови поробљених народа признају у Риму, али и зато што су стари богови изгубили свој кредитилитет и да је била потребна обнова политеистичког пантона новим источњачким боговима и њиховим култовима.¹¹ Тако су римски грађани постали подложни сујеверју, а један од главних и недодирљивих култова у Римској царству био је култ кесара (цезара) и њега су сви морали поштовати због императора на кога се култ и односио. Хришћанска вера никако није могла да прихвати култ кесара и паганску праксу жртвоприношења, што је аутоматски у очима житеља Римског царства означавало политичку нелојалност цару и држави.¹²

Када говоримо о Константиновом сусрету са монотеистичким култом у његовој младости, морамо да се нагласи да су информације о томе веома оскудне. Наиме, тадашњи писци без сумње величају Констанција

¹⁰ Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот*, 1, 17.

¹¹ Burkhart, *Doba Konstantina Velikog*, 150-153.

¹² *The Cambridge History of Christianity, Volume 1: Origins to Constantine*, ed. Margaret M. Mitchell, Frances M. Young, Cambridge University Press 2006, 524-538.

као савладара у тетрархији, који није прогонио хришћане.¹³ Међутим, податке које налазимо у списима Лактанција и Јевсевија Кесаријског треба узети са великом опрезношћу, јер они не морају значити да је Констанције био наклоњен хришћанству, пошто је опште познато да је он био поштовалац култа бога Сунца. Овај податак је јако битан, јер је очева верска политика формирала и религиозну свест сина, који без сумње наставља да иде очевим стопама. У Јевсевијеве списе уткана је идеја да је Константин задобио ново место у контексту хришћанског друштва, те да је он за хришћане постао најавтентичнији представник нове политичке идеологије која се заснива на изједначавању свих вера у римској држави и на могућности да хришћанство добије своје место у друштву.¹⁴ Говорећи о религиозној свести цара Константина, никако не смемо заобићи његову мајку Јелену, преко које – највероватније – и долази у додир са хришћанством.¹⁵ Не постоје конкретни подаци да је у то време Јелена била крштена, али свакако је била на правом путу да прими хришћанство и симпатисала је хришћански оптимизам. Њена љубав према хришћанима и хришћанској вери видела се на делу када је постала најутицајнија жена у Царству. Од самог почетка Константинове владавине, она је много труда и напора уложила на обнову и изградњу храмова, а најбитнији моменат у њеном каснијем животу јесте проналазак Крста Господњег у Јерусалиму.¹⁶ Дакле, и отац и мајка су утицали на развој религијске свести у младом Константину и то у монотеистичком контексту.

На основу Јевсевијевог сведочанства пред Милвијску битку, Константин је већ 312. године свесно одбацио пагански политеизам и приклонио се очевом монотеизму, који је могао да га води ка хришћанству, јер пред одсудни бој император сматра безразложним чином да се моли непостојећим боговима и да им приноси жртве.¹⁷ Од тог времена Константин Бога сматра за једно анонимно и узвишено божанство. У том заокрету може се сагледати и Константинов даљи однос према нехришћанима и њиховим култовима, који се најбоље уочава у Миланском едикту и неким законима. Хришћани су 313. године постали правно слободни у ширем друштвеном контексту и тако је Константин, на почетку своје владавине, промовисао верску толеранцију и будући неутралан однос државе према свим религијама.¹⁸

¹³ Прогони у његовим територијама нису били интензивни, дозволио је да неки хришћански храмови буду срушени, али није убијао, нити мучио хришћане, већ је поштовао људски живот. Лактанције, *О смрти прогонитеља*, прев. Милена Милин, *Свети оци у преводу на српски језик, књига 3*, ур. Радомир Поповић, Београд 2014, 15, 7.

¹⁴ Maras, Anastasios, "Constantine the Great and Eusebius of Caesarea. The Emperor's relationship with God", *Свети цар Константин и хришћанство*, том 1, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2013, 138.

¹⁵ Сајловић, М. *Милански едикт у контексту реформи III и IV века*, Београд 2011, 113; R. Franchi, „Constantine and Helena in the Ecclesiastical Historians: between dreams and visions“, *Свети цар Константин и хришћанство* Том 1, Ниш 2013, 63-65.

¹⁶ Радић, Р. *Константин Велики: надмоћ хришћанства*, Evoluta, Београд 2010, 80.

¹⁷ Сајловић, *Милански едикт*, 137.

¹⁸ Price, R. "The Constantinian era in the History of the Church," *Свети цар*

Даље, како сведочи Ермије Созомен Константинос у приликом његовог доласка у Византију неки философи питали зашто верује монотеистички и чини новине у империјалној вери, успостављајући ново Богопоштовање, насупрот вери својих предака, па су га замолили да о религији разговарају са Александром,¹⁹ који је управљао Црквом у Константинопољу.²⁰ Дакле, како у првом периоду владавине, тако и у његовом зрелом добу, многи су подразумевали да би цар морао да буде многобожац, али је Константин до свог крштења ипак био монотеиста, али у таквој државној служби која је подразумевала – почетком 4. века – политеисту.

1. Константинов однос према политеизму

Империјална религија – од које се полази у овом истраживању – сигурно је грчко-римски политеизам, који је обликован предисторијском везом два највећа многобожачка култа и њиховим каснијим стапањем у један. Како? Од божанства природе и богова који су штитили у свим животним ситуацијама, а цара – посебно – у рату и владавини Империјом, настао је временом изузетан круг надљудских фигура, у чијем је митском представљању антички човек препознавао властито обличје. Међутим, Буркхарт лепо запажа да је веза религије и морала била врло лабава и да је препуштена унутрашњем осећању и моралности појединца.²¹ То је утицало на касније ширење различитих сујеверја и источњачких култова, који нису били у домену античког човека. Јелинима су различите политеистичке мистерије давале тајни обред обожавања, који је требало да осигура добронамерност и заштиту богова, што је било неопходно Империји. Многобожачки обреди су благотворно деловали на друштво, јер се од античког човека тражила и морална чистота, али и патриотска осећања.

Римљани су, уз јелинску културу, преузели мистерије, али и манир философског расправљања, те су образовани људи развијали у својој друштвеној класи теогонијске расправе, сујеверје и чак агностицизам, али – како Буркхарт наглашава – атеиста није било.²² Такво стање се у Империји у 3. столећу ипак променило под утицајем различитих опасности, а побожност према страним боговима и различитим сујеверјима одне-ла је превагу у односу на империјални политеистички култ.

Треба рећи да Константин, као традиционални римски владар који – после јаких утицаја сујеверја и култова са истока у Империји – жели да по-

Константин и хришћанство, том 1, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2013, 42.

¹⁹ Ермије Созомен Саламински, *Црквена историја*, прев. Радомир Поповић, Београд 2022, 1, 17.

²⁰ Александар је епископ Византиона од 314. године, а затим и епископ Константинопоља од 330. године, али његова личност је обавијена велом тајне, тако да неки историчари сматрају да он није историјска личност. Kazhdan, Alexander; Talbot, Alice-Mary. "Constantinople, Patriarchate of," *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press 2005, 321.

²¹ Burkhart, *Doba Konstantina Velikog*, 141-142.

²² Burkhart, *Doba Konstantina Velikog*, 142.

бољша друштвени и религијски живот, те почиње да едиктима и законима решава најочљивије аномалије у римском грађанству са почетка 4. века. Зашто? По читавој Империји, и на истоку и на западу, били су распрострањени сујеверје и магијски ритуали. Магија се састојала од сложене система који је имао сопствене формуле и правила.²³ У Миланском едикту (313) Константин и Ликиније кажу да немају намеру да *икоме ограниче нити култ нити побожност*; и наговештавају да ће дотадашњи многобожачки култ бити стављен у исту равн са хришћанским богослужењем, те да ће и хришћани имати богомоље и своју имовину. То није доказ приоритета, већ једнакости. Миланским едиктом поистовећени су политеизам и монотеизам у Империји и од тада Константин тражи начине да побољша социјални и верски живот припадника свих религија, како би искоренио сујеверја, али – са друге стране – ојачао спровођење начела *Pax Romana*. У складу са тим, Константинови први закони против паганске религије тичу се забране магијских обреда и донети су непосредно после Првог грађанског рата са Ликинијем, и то у време примирја,²⁴ затим следе: закон упућен римском префекту Басу о забрани лошег аспекта паганизма, када цар дозвољава онај добри аспект сујеверја, који доноси корист Империји; затим два закона о деловања и активности паганских жречева (319/320). Та три закона већ су одредила царев став према политеизму. Међутим, када се обраћа паганима и упућује им казну, законодавац у Константиновој служби је прилично уздржан, што због окружења које је паганско, што због паганског сената.²⁵ Два Константинова закона, како сведочи Јевсевије, а који се тичу многобожачке верске праксе, могу да се протумаче и као да говоре о прећутном допуштењу да се настави са таквима праксама, а да треба законски санкционисати оне бестидне и да је поука *безумницима да једино у Дародавца сваког добра траже узрок својих добара*.²⁶

У спису *Живот Константинов* Јевсевије говори да би требало уништити кипове, статуе и светилишта идола,²⁷ али остаје отворено питање на ову тему јер – осим у том извору – нема помена општег уништавања кипова и многобожачких храмова у законима, затим их нема ни у паганским историографијама, нити у писмима сенатора, који би такве поступке сигурно схватили као велики пораз и противљење Императора сенату и аристократији, као што је Симах писао у доба Амвросија Миланског.²⁸

²³ Мичел, С. *Историја позног Римског царства: 284-641: преображај античког света*, Слио, Београд 2010, 313.

²⁴ Први Константинов закон који се тиче паганске религије је објављен је 23. маја 318. године и донео је казну *за све оне који користе магију да би некоме наудили*. Овај закон јасно разграничава злу и добру магију, која је доприносила лечењу болесника или заштити усева, будући да није нарушавала углед нити је угрожавала животе других људи. Ферјанчић, С. *Константин (306-337)*, Службени гласник, Београд 2013, 146.

²⁵ Шукунда, М. *Верска политика Римског царства од 311. до 380. године*, Даљ 2023, 266-267.

²⁶ Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот*, 4, 25.

²⁷ Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот*, 3, 54.

²⁸ Успенски, Ф. *Историја византијског царства*, том 1, Zepher Book World,

Иако у законима из 319. и 321. године, Константин признаје политеистички култ као постојећи и исправан, док забрањује тајне и опасне поступке чаробњака и харуспика,²⁹ ипак зна се да су уништени познати Асклепијев храм у Киликији због заблуда умишљених мудраца; затим Афродитино светилиште на горском врху Ливана у Афаки, Венерин храм у Јерусалиму, Афродитин храм у Хелиопољу.³⁰

Занимљиво је да такав однос према политеизму траје и у време када је Константин самостални владар читаве Империје. У писму *Провинцијама Истока* (325) паганима се Цар обраћа оштрим речима, али нема доказа да је писмо било одговор на неки конкретан проблем између обласне царске администрације и многобожачког дела друштва.³¹

Анализирајући новчиће коване у Константиново доба, Ана Парану закључује да је Константинов прилаз хришћанству био дуг процес, али да нумизматика тог периода не наводи на закључак да је Константин кршћени хришћанин и да као такав кује новац са хришћанским симболима, већ да говори о постепеној промени у односу према старој религији Царства и отварању ка новим верским схватањима, јер на неким кованицама постоје само симболи који могу да буду у вези са хришћанством. Поред христогорама, у каснијем периоду владавине цара Константина на кованицама је запажен и крст, али у војном контексту.³² Буркхарт наводи да је – у доба када

Београд 2000, 113-117.

²⁹ Burkhart, *Doba Konstantina Velikog*, 344.

³⁰ Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот*, 3, 55-58. Затварање поменутих паганских храмова поред верског има и рационално тумачење: Афродитина светилишта су затворена превенствено због храмовне проституције, која је била у супротности са моралним вредностима хришћанске заједнице, али и самог цара; Асклепијев храм у Егама био је повезан са Аполонијем из Тијане, неопитагорејским философом из 1. века, кога су пагани упоређивали са Исусом Христом; Венерино светилиште у Јерусалиму и оно код Мамвријског хрasta су се налазили на светим местима хришћана. Из ових очигледних примера, јасно се уочава да није било свеопштег затварања храмова, већ су ово били појединачни случајеви.

³¹ Barnes, T. D. „Constantine's Prohibition of Pagan Sacrifice“, *The American Journal of Philology* Vol. 105, No. 1 (1984), 69. Како што Барнс наглашава Константин у писму *Провинцијама Истока* себе представља као верни инструмент у Божијим рукама, кроз кога Бог може да излечи цео народ и са Божијим благословом може да победи непријатеље. У писмо је наглашена Константинова нада да сав народ у Империји прихвати цареву веру, а посебно забрањује примену силе и насиља у верске сврхе. У писму император дозвољава да пагани наставе да жртвоприносе у миру и наглашава да је једна ствар да се добровољно прихвати борба за бесмртност, а да је друго да се под претњом казни неко ко приморава да се верује у то. У овом писму Константин, као самостални владар, не користи погрдне речи и груб и оштар тон када говори о многобошцима. Константин опрезно избегава да окриви пагане за гоњења хришћана, већ криви римске царе, посебно Диоклецијана, иако га не именује, а затим и бога Аполона, за кога каже да су свештеници његовог култа довели Царство до коначног уништења својим сујеверјима. Императорова верска политика почива на принципу толеранције и спровођења начела *Pax Romana*, што истиче у први план у писму становницима источних провинција.

³² Parano, A. „The emperor Constantine the Great: Idolater or Christ? The case of the coinage“, у: *Свети цар Константин и хришћанство*, том 2, Ниш, 2013, 503.

је владао са Ликинијем – Константин ковао новчиће на којима се појављује бог Сунца уз натпис – *патиоцу наше двојице*, док се на натписима и кованицама редовно назива *Pontifex maximus*.³³

Из свих претходно изнетих премиса³⁴ може да се донесе закључак да је Константин био објективан када је у питању верска политика усмерена према паганима. Уместо да затвара и уништава идолске храмове што је остало записано у изворима које пишу хришћански писци, Константин допушта одржавање гладијаторских игара и изградњу нових светилишта.³⁵ Цар је поред давања дозволе хришћанима да граде цркве, допуштао и изградњу многобожачких храмова, што је био доказ да се у Империји заиста радило на поштовању верских слобода и примени Миланског едикта. Извесне заслуге за чак и постепено мењање хришћанског става према паганима сигурно треба приписати Константину Великом, који је политичким одлукама ослободио хришћане као верску заједницу, а затим их изједначио са свим религијама у Империји што је решило сваку њихову правну недоумицу у односу са државом.³⁶ Буркхарт наглашава да се у Константиновом спољном понашању запажа велика недоследност, јер прихвата Христов монограм као знамење у својој војсци, а брише Јупитерово име на свом славолуку док у исто време оставља имена античких богова на новцу. Уместо да схвати доследност у Константиновој политици инспирисаној концептом *Pax Romana*, Буркхарт истиче да је он довољно моћан да игра двоструку игру.³⁷

2. Константинов однос према монотеизму.

2.1. Царев однос према Јудејима

У Римској империји су поред политеистичког – већинског – дела друштва, постојале и монотеистичке верске заједнице: Јудеји и хришћани. Период после Миланског едикта био је преломни тренутак у историји и

³³ Burkhart, *Doba Konstantina Velikog*, 344.

³⁴ Уз све наведено може се истаћи и Ливанијев говор о храмовима, где аутор наглашава да цар Константин није ништа мењао у традиционалној римској религији, иако су храмови били сиромашни и нису били украшавани као у ранијем периоду, у току његове владавине поштовали су се сви пагански обичаји и вршили су се обреди. Чињеница је да су многа паганска светилишта била активна и после владавине цара Константина, као на пример, Асклепијев култ у Егама је поштован све до Јулијановог времена, иако је сам храм био разорен; Аполонови храмови и пророчиштва у Дидими и Делфима била су места окупљања верника чак до друге половине 4. века. Cf. Wiemer, Hans-Ulrich. „Libanius on Constantine“, Cambridge University Press, *The Classical Quarterly* Vol. 44, No. 2 (1994), 513; Malosse, Pierre-Louis. „Libanius on Constantine Again“, Cambridge University Press, *The Classical Quarterly* Vol. 47, No. 2 (1997), 521.

³⁵ Константинов рескрипт из Хиспелума у Умбрији, између 25. децембра 333. и 18. новембра 335. године допушта да се у овом граду изгради храм у част његове породице, али забрањује обављање свих паганских обреда у новосаграђеном храму. Cf. Barnes, Timothy D. *Constantine and Eusebius*, Harvard University Press 2006, 212.

³⁶ Radić, R. *Trijumf hrišćanstva*, Službeni glasnik, Beograd 2012, 18.

³⁷ Burkhart, *Doba Konstantina Velikog*, 347.

једних и других, па је сигурно Константин Велики владар који је непосредно утицао на промену стања у тим заједницама. Надолазећи талас хришћана у Римској империји, који је свој врхунац достигао после Диоклецијанових гоњења, суочио се са важним духовним задатком: да изобличи неморал и начела културе и идеологије паганског римског света, док је – у тренутку када су Јудеји изгубили отаџбину, главни политички ауторитет и заветни храм – како каже Паркс – јудаизам покушавао да се реформише изнутра.³⁸ Представници јудаизма су у незнабожачкој Империји нужно водили исту битку као и хришћани, јер су у очима царске администрације и римског грађанства, макар у првом периоду, били поистовећени, тако да је јудаизам, упоредо са хришћанством, инсистирао на апологији монотеизма, иако су Јудеји користили много сиромашнији богословски речник и имали много сажетији богословски систем. Борба на богословском, али и на друштвеном плану између јудаизма и хришћанства, добила је други облик услед широко распрострањеног прихватања хришћанске вере у високим класама римског друштва.³⁹ Дакле, Паркс закључује да је јудејска заједница – почетком 4. века – доживела извесну социјалну трансформацију, али је акценат остао на монотеистичком вероисповедању и патријархату, као друштвеном систему где је мушкарац доминантан, па је важност породице и здрав традиционални морал у тој верској заједници био сажет у практиковању *Десет Божјих заповести*.⁴⁰

Ни после великих искушења која су их задесила почетком првог миленијума Христове ере, Јудеји нису изгубили своју борбеност и још увек су били спремни да започну отворену побуну на основу својих привилегија, на које су имали права из ранијих времена. Чак ни упорност хришћана на царском суду није обесхрабрила Јудеје и у 4. веку они су били побуњеници за које је била потребна војна сила да их умири. Константин Велики задржао је привилегије дароване им од стране ранијих римских царева, према којима су Јудеји, који су у потпуности посвећени синагоги, били изузети од обавезних јавних дужности; затим је Константин ослободио јеврејске *декурионе* њиховог дотадашњег службовања, као и од других обавеза.⁴¹

У тренуцима када се Константиново законодавство⁴² бавило искључиво Јудејима, а не јудео-хришћанским односима, изгледало је да се државна администрација једнако односи према Јудејима и хришћанима. Међутим, Константинов први закон о Јудејима *о питању декуриона*⁴³

³⁸ Parkes, James W. *Conflict of the Church and the Synagogue*, Macmillan Pub Co, 1969, 155.

³⁹ Parkes, *Conflict of the Church and the Synagogue*, 157.

⁴⁰ Parkes, *Conflict of the Church and the Synagogue*, 156.

⁴¹ Goodman, Martin, „Jewish Proselytizing in The First Century“, ed. Judith M. Lieu; John North; Tessa Rajak, *The Jews Among Pagans and Christians in the Roman Empire*, Routledge 1992, 102.

⁴² Шукунда, М. *Верска политика Римског царства*, 239-255.

⁴³ Декуриони, као чланови градског сената, сакупљали су порез, али су у неким случајевима морали да надоместе недостатке у буџету и од својих средстава. Пошто су временом Јудеји, који су били декуриони, покушали да избегну своје градске и грађан-

може да буде протумачен као изузетак у односу на општи утисак и да укаже на то да је у Константиновој империји све више расла нетолеранција према Јудејима, што наводи на то да је Константин, за разлику од својих претходника на царском трону, мање поштовао Јудеје.⁴⁴ Вероватно су сви Јудеји који су били чланови градског или провинцијског сената изостајали са свих паганских церемонија, што је сигурно утицало на стварање мишљења код Константина да није било политички коректно да пагански ритуал буде упражњаван у било којој империјалној институцији, а да Јудеји и хришћани, као чланови друштвене заједнице у Империји, тада не буду присутни. Према томе, цар је схватио да нема потребе за трајним изузећем Јудеја из јавних церемонија, те је само неким члановима јудејске заједнице допуштао да буду оправдано одсутни.

Пошто су и Јудеји и хришћани били представници монотеистичког богословља у Империји, треба видети какав је био однос царске администрације и законодавства према њима, али и какав је био однос ове две монотеистичке верске заједнице међу собом у контексту верске политике цара Константина. Први од империјалних закона који говори о односу хришћана и Јудеја јесте онај који је донео Константин 315. године и који је упућен Евагрију, а говори да је забрањено да Јудеји нападају каменицама или другим предметима оне који су отишли из њихове заједнице и посветили се служби хришћанском Богу, пошто је законодавац био упознат са ранијим сличним примерима из историје Империје.⁴⁵ Законска казна за такав преступ била је да ће такви нападачи, заједно са својим саучесницима, истог тренутка бити спаљени на ломачи (*Теодосијев Кодекс* – СТН⁴⁶ 16, 8, 1). На овај закон се надовезује и други упућен преторијанском префекту Феликсу у коме је Јудејима забрањено да узнемиравају оне који су из јудаизма прешли у хришћанство или да их нападају на било који начин, уз навођење казне: *онај ко учини супротно биће кажњен на одговарајући начин* (СТН 16, 8, 5).⁴⁷ Царска администрација није имала намеру да Јудеји

ске дужности, никоме од њих није било дозвољено да напусти град, нити да продају своју имовину без најстрожег надзора царског трезора; а како је све – временом – постајало строжије и декуриони, али и куријали, били су спремни на све како би избегли непријатности у декурионској служби, те су свој новац користили да надокнаде губитке у градској и државној каси како би остали у тој привилегованој служби у оквиру градске и провинцијске власти. Parkes, *Conflict of the Church and the Synagogue*, 178.

⁴⁴ Овај закон је одобравао саборима да предлажу кандидате Јудеја за њихове савете, али је Константин дозволио да само две или три особе из сваке групе задрже привилегије изузећа из државних дужности. То изузеће је обезбеђено као утеха Јудејима због претходног закона, који је вероватно у вези са изузимања гарантованих јеврејских чланова скупштине од обављања јавне службе, ако та служба присиљава Јудеје да наруше своје религијске обавезе и уверења – које је дозвољено у доба владавине Септимија Севера. Parkes, *Conflict of the Church and the Synagogue*, 179-180.

⁴⁵ Шукунда, М. *Верска политика Римског царства*, 245.

⁴⁶ *Теодосијев Кодекс* цитиран према *Codex Theodosianus* (СТН). Liber V – *Le Code Théodosien*, Livre V. Texte latin d'après l'édition de Th. Mommsen. Traduction française, introduction et notes. Éd. par Sylvie Crogiez, Pierre Jaillette, Jean-Michel Poinssotte. Turnout, Brepols, 2009.

⁴⁷ Шукунда, М. *Верска политика Римског царства*, 246.

буду, ни на који начин, повлашћени у односу на остале житеље Империје. Закон СТН 16, 8, 2 упућен преторијанском префекту Истока, Флавију Аблавију, потврђује проширене привилегије јудејском клиру и изједначава их са члановима хришћанског клира.⁴⁸ Законодавац изузима јудејске првосвештенике и нижи клир из куријалне службе, а онима који нису декуриони, а желе то да постану трајно је забрањено да буду у овој служби.

Писмо које је, 321. године, цар Константин Велики упутио управи тадашњег Келна - *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* (на тему *decurionibus Agrippinensibus*) налази се у одељку СТН 16, 8, 3, чија се копија чува у Ватикану, а важио је за цело Царство. Император дозвољава свим градским већницима да именују Јудеје у градско управно тело, уз дозволу да двојица или тројица од њих не буду оптерећени постављењима заувек.⁴⁹

Дакле, империјални закони се не односе на забрану вероисповедања и обрезања Јудеја, него искључиво на њихову прозелитистичку активност и однос према хришћанима.⁵⁰ Први усвојени царски закон који се односи на Јудеје има сврху да темељно промени њихов статус у Римском империји, јер су Константинову пажњу привукли инциденти у којима су хришћани који долазе из јудејства каменовани од стране своје бивше браће. У складу са начелом *Pax Romana* законом се одређује да таква нетрпељивост мора престати по цену смрти.⁵¹ Закон, којим су прописане казне прозелитима, може да буде тумачен тако да се Јудеји који не поштују цареву одлуку и понашају се нецивилизовано сматрају сектом и не сматрају се грађанима Империје.⁵² Анализом закона закључује се да су само Јудеји који заузимају посебан религијски положај изузети из обичаја приношења жртве римским боговима, док су сви хришћански клирици изузети из овог ритуала,⁵³ што се односило у почетку и на „двојицу или тројицу“ у свакој јеврејској заједници.⁵⁴ После анализе односа цара са јудејском заједницом и односа хришћана и Јудеја, може да се закључи да се Константиново законодавство тиче Јудеја-прозелита; затим на некадашњи имунитет Јудеја

⁴⁸ Шукунда, М. *Верска политика Римског царства*, 242-243.

⁴⁹ Шукунда, М. *Верска политика Римског царства*, 242.

⁵⁰ Carroll, J. *Constantine's Sword: The Church and the Jews*, Houghton Mifflin 2001, 184.

⁵¹ Овај закон је – касније – подељен у два закона заслугом комисије цара Теодосија II Млађег (СТН 16, 8, 6 и СТН 16, 9, 2). Константинов закон упућен Евагрију у коме говори о неправди коју наносе Јевреји (СТН 16, 8, 1) може се окарактерисати – макар – делимично *општеобавезујућом* и *јавном* наредбом, јер се законодавац у овом закону бави увредама које су чисто религијске природе или су макар представљене као религијске.

⁵² Од јеванђељског доба казна каменовањем је била традиционална санкција примењивана на јеврејске отпаднике, тако да може да се каже да је мучеништво јерусалимског архијаконa Стефана класичан пример извршења ове казне, али каснија дела која су и проузроковала да законодавац донесе овакав закон су окарактерисана као насиље примењивано над члановима хришћанске заједнице. Константин забрањује Јудејима да каменују хришћане, који су у хришћанство дошли из јудаизма и тај закон мора да је био моментално правоснажан, јер никад у законодавству није био поновљен.

⁵³ Шукунда, М. *Верска политика Римског царства*, 242.

⁵⁴ Шукунда, М. *Верска политика Римског царства*, 242.

у церемонијалном царском култу и приношењу многобожачких жртава. Даље, Император тражи да се хришћани одвоје од Јудеја по сваку цену, а на Првом васељенском сабору то се и десило приликом успостављања празновања Васкрса, различито од јудејског празника Песах.⁵⁵

2.2. Константинов однос према хришћанима

После јудејске верске заједнице у Империји, у овом истраживању биће анализиран однос Константина Великог према још једној монотеистичкој заједници, према хришћанима. После великих прогона хришћана у периоду од 1. до почетка 4. века, долази до значајнијег преокрета у односима Римске империје и хришћанске Цркве; конкретно 311. године, неколико дана пре Галеријеве смрти, када овај савладар, у првој Диоклецијановој тетрархији,⁵⁶ издаје едикт у коме наређује да престану прогони хришћана.⁵⁷ После победе код Милвијског моста 312. године, Константин Велики наставља се у Италији, и – као што је већ речено – објављује да се у владарској идеологији неће ослањати на многобожачки пантеон, нити да ће бити учесник традиционалног многобожачког култа, те да неће жртвоприносити. Цар је у Риму поклатио неколико зграда, од којих су хришћани имали највише користи, јер су – од тада – то били хришћански храмови. Пошто је император – и на верском и на политичком плану – спроводио начело *Pax Romana*, морао је да помири све религије и верске заједнице у својој држави, па је сигурно да није прогонио незнабошце, нити је – на штету осталих религија – уздизао хришћане.⁵⁸

Даље, поред неколико закона који су били инспирисани хришћанским моралом, Константин Велики се трудио да мирним путем решава различите проблеме у хришћанском делу друштва у Империји. На првом месту Константин Велики је у вођењу верске политике заслужан за доношење и реализацију Миланског едикта (313), затим за решавање два велика раскола који су деценијама потресали хришћанску Цркву (Донатов и

⁵⁵ DelCogliano, M. „The promotion of the Constantinian agenda in Eusebius of Caesarea's *On the feast of Pascha*,” eds. Inowlocki, Sabrina; Zamagni, Claudio, *Reconsidering Eusebius: collected papers on literary, historical, and theological issues*. Supplements to *Vigiliae Christianae*. Vol. 107. Brill, Leiden 2011, 45.

⁵⁶ Прва фаза тетрархије понекад се назива и *дијархијом*, а почела је од тренутка када је Максимијан уздигнут на место савладара, прво као кесара 285. године, а онда и као августа западне половине Царства годину дана касније. Диоклецијан је уз Максимијанову сагласност 293. године проширио царски колегијум поставивши два кесара, Галерија на истоку и Констанција Хлора на западу. Мичел, *Историја позног Римског царства*, 56.

⁵⁷ Лактанције, *О смрти прогонитеља*, 34, 3.

⁵⁸ Да би се Константинова владарска начела поштовала у целом Царству после победе над Максенцијем, Константин је упутио писмо на Исток у коме захтева од Максимиана Даје моментални престанак прогона хришћана у областима којима он влада. Треба истаћи чињеницу да је епископ Осија Кордобски, већ тада, имао јак утицај на Константина Великог, будући да му је био саветник о црквеним питањима. Управо ће епископ Осија у блиској будућности одиграти велику улогу у стварању оптималних услова у односима императора и хришћана.

Мелитијев), једне јереси која је, до савременог доба, нагризала биће Цркве Христове; а изнад свега – император Константин Велики је припремио, сазвао Први васељенски сабор (325), учествовао у многим саборским и после саборским дешавањима, те – према империјалном обичају – обнародовао закључке са тог саборавања којим је почео вишевековни период васељенских сабора у хришћанској цивилизацији.

2.2.1. Милански едикт

У античком свету, цар је, на челу државне администрације и законодавства, својим поданицима јемчио миран живот и уживање у разноврсним добрима, док је – са друге стране – захтевао потпуно потчињавање царским обичајима и законима. Као што је већ речено, религија се у Империји налази у домену царске администрације, а император је себе, као и своје Царство, учинио предметом религиозног поштовања, те је религија схваћена у функцији државног живота.⁵⁹ Доласком хришћанства на историјску сцену световна власт се морала супроставити начелима који нису били у складу са традицијом и римским правом и законодавством. Ова борба против супротстављених животних начела за хришћанство није представљала проблем, али супротстављање хришћана Царству и уплитање у религијску сферу у Империји донело је – у прва три века Христове ере – много мученика за веру. Од времена цара Константина дешава се значајан преокрет на овом пољу, а однос световних власти се у потпуности мења. Као што је раније више пута наглашено, религијско питање у Царству је било једна од главних питања која је требало правно уредити, а резултат ових договора је било састављање текста *Миланског едикта*.⁶⁰

Садржај овог документа неупоредиво је значајнији од питања његове правне природе, јер се у њему налазе основна начела око којих су се сложили Константин и Ликије у својој верској политици. У овом царском акту се наглашава слобода вероисповести за хришћане, те се од тада хришћанство сматра једном од равноправних религија у Римском царству. После декларативног и више пута поновљеног става о свеопштој верској слободи проглашења слободе вероисповести следи опозив свих законских

⁵⁹ Брилијантов А. И., *Свети цар Константин и Милански едикт 313. године*, Краљево 2013, 7; Браун, П. *Успон хришћанства на Западу*, прев. Б. Николић, Београд 2010, 86.

⁶⁰ Правна природа Миланског едикта била је предмет бројних расправа у модерној историографији. Данас се још увек поставља питање да ли је реч о царском писму, рескрипту, мандату или, на крају, едикту. Ако је још тада у Милану био прокламован царски едикт онда се поставља питање зашто текст није уврштен у *Теодосијев Кодекс* (Теодосије II Млађи у 5. веку), као и у потоње царске законике. Ово питање се намеће јер текст није сачуван у свом оригиналу, него у два преписа (у списима Лактанција и Јевсевија Кесаријског). Јевсевије документ помиње на два места у *Историји Цркве* и једном га назива законом (*nomos*), а други пут употребљава термин *diatasis*, што може значити или конституција (*constitutio*) или декрет (*decretum*). Шукунда, М. *Верска политика Римског царства*, 142-143.

одредби по питању прогона хришћана, затим се наређује да се одмах и без икаквог приговора хришћанској заједници врате места њихових богослужбених сабрања која су у време гоњења прешла у руке приватних лица куповином или поклоном од Царства. Приватним власницима који остају без ове имовине даје се право да од Царства траже надокнаду,⁶¹ а тај посед се враћа у руке хришћанским општинама⁶² чиме се оне признају као верска заједница (данас: *правно лице*).⁶³ Милански едикт је тако Цркви Христовој обезбедио приход, а хришћанима нису враћени земљиште и имовина, већ су стекли пуно право на све поседе које су до тада уживали на основу магистратовог пређутног пристанка.⁶⁴ Хришћанство је на основу овог царског документа добило своје друштвено признање од стране световних власти, а сви закони који су били некада написани против хришћана едиктом су поништени. Проглас верске толеранције био је проглас верског плурализма у Империји. Међутим, схватање вере у Империји и хришћанској заједници било је различито, тако да су верске слободе према римском схватању односа Царства и религије увек садржавале елементе јавног интереса, док је слобода верске савести у хришћанству била сасвим другачија схваћена, јер ова религија није желела да сакрализује ни Империју ни владара, као што је то захтевала римска традиционална религија.⁶⁵

Цар Константин *Миланским едиктом* започиње један дубоки преображај традиционалног односа између религије и Империје и отвара пут инкорпорирања хришћанске Цркве у живот Империје и римско законодавство, иако су хришћанска схватања била – по многим основама – различита по питању схватања царске администрације. Цар је спровео реституцију на основу начела природног права, где се у први план ставља поштовање имовине других. Миланским едиктом (313) Црква је оснажила свој статус у тадашњем Царству и друштву који јој је накратко био додељен Галеријевим едиктом (311).

Једна од главних одлика Константинове верске политике после Миланског едикта била је жеља да се очува, учврсти и – тамо где је било потребно – обнови јединство у хришћанској Цркви. Константину је било јасно да ће његова власт бити јака ако буде имао подршку сложене хришћанске заједнице, у којој је било многих различитости, а негде чак и раскола. Поред политичког мотива Константин је – као император и као

⁶¹ Лактанције, *О смрти прогонитеља*, 48, 7.

⁶² Константин је послао одлуку о враћању имовине у Африци на име проконзула Анулина, јер оно што је раније припадало хришћанској Цркви одмах врати припадницима те заједнице (вртови, зграде и било која непокретна имовина). Проблематиком црквене имовине се прецизније бави Милански едикт. Термини који се у њему користе показују јасну намеру законодавца да нарочито снажно прикаже правну заснованост хришћана као заједнице. Брилијантов, *Свети цар Константин и Милански едикт*, 130.

⁶³ Лактанције, *О смрти прогонитеља*, 48, 8-9.

⁶⁴ Шукунда, М. *Верска политика Римског царства*, 146-147.

⁶⁵ Шукунда, М. *Верска политика Римског царства*, 148.

врховни свештеник – био дужан да се брине о стању религије у Царству, а то је од времена Миланског едикта постепено постојало хришћанство, као једна од признатих империјалних религија.

2.2.2. Константин Велики и решења три раскола (Новатовог, Донатовог и Мелитијевог раскола)

2.2.2.1. Велики прогони хришћана у 3. и почетком 4. века иницирали су, поред егзистенцијалних проблема, и феномен *палих хришћана*, који ће условити велике промене у самом животу хришћанских заједница на многим просторима Римске империје. Расколи у хришћанској заједници биће опасност за само тело Цркве, али и за спровођење империјалног начела *Pax Romana*. Управо због тога, Константин ће тражити решења за све оно што може да наруши мир у Царству и да доведе у опасност његову владавину.

Први јачи расколнички импулс у 3. веку у Царству условили су *новатијани*, који су деловали од 3. до 7. века. Ова заједница је добила име по Новату Картагинском, који се побунио против прихватања у Цркву оних који су претходно отпали у току гоњења, односно против *палих хришћана*. Њихово враћање у хришћанску заједницу је дозволио епископ римски Корнилије (251-253), који је био савременик Кипријана Картагинског († 258) и императора и прогонитеља Декија Трајана (249-251).⁶⁶ Папа се сукобио са новатијанима и зато што су тврдили да за смртне грехе попут убиства, чак ни епископи не могу опростити.⁶⁷ Кипријан је помогао папи Корнилију и његовим присталицама да умире Новатову заједницу. Иако су у Новатовом расколу била супротстављена мишљења, заједнички став је био да овај покрет уствари има за циљ да подржи жељу презвитера да власт епископа у Цркви буде умањена. Дакле, прво је настао раздор у картагинској заједници између Новата и Феликса, а затим је уз активно учешће Новата, убрзо дошло до формалног раскола у односу на Римску Цркву.⁶⁸ Пошто је Константин Велики био упознат са дешавањима у

⁶⁶ Болотов В. *Историја Цркве у периоду до Константина Великог*, Краљево 2009, 317.

⁶⁷ Према Новатовом схватању, пошто је Црква заједница светих, сви који су пали и починили било који смртни грех после крштења морају бити избачени из црквене заједнице и ни у ком случају не могу бити враћени, јер Црква не може да опрости тешким грешницима; а ако им опрости и прими их назад, онда и сама постаје нечиста и на тај начин престаје да буде света. Новатијани нису примали грешнике у своје друштво, а они који су отпали од Цркве примани су само ако се поново крсте, што је изазивало саблазан јер се исповедала вера у једно Свето крштење. Cf. Papandrea, J. *The Trinitarian Theology of Novatian of Rome: A Study in Third-Century Orthodoxy*, Lewiston, NJ 2008, 42.

⁶⁸ Супротстављене стране православних и новатијана у Риму обратиле су се за посредовање црквама Картагине, Александрије и Антиохије. Кипријан Картагински и Дионисије Александријски оштро су се противили Новату, али му се приклонио Фабије Антиохијски, због строгог и ревносног живота и строгим захтевима за вернике. Cf. Papandrea, James L., *Novatian of Rome: On the Trinity, Letters to Cyprian of Carthage, Ethical Treatises*, Turnhout, Brepols 2015. Занимљиво је да Болотов наводи да је у Риму

Империји, уједно и са неправилностима у понашању неких хришћана, која су се у претходном периоду гомилали император је желео да законски успостави ред у верској заједници коју је 313. године изједначио са свим религијама у Империји, па је расколе тумачио као појаву која треба да буде законом санкционисана. Дакле, цар је новатијански раскол наследио из претходних времена, времена гоњења, али је желео да реши неспоразуме на релацији Рим-Картагина и тако успостави мир на западу Империје. Нажалост, ову расколничку заједницу није умирио цар Константин, већ је трајала је још безмало четири stoleћа после његове владавине.

епископска катедра била упражњена 250. године и да је римском заједницом управљао сабор презвитера и да се међу њима истицао Новатијан, од кога је картагински Новат тражио да се врате у црквено општење, што је римска заједница одбила. Међутим, Новат је наставио своју делатност у Риму и привукао је на своју страну Новатијана те је направио већи раскол у Риму него што је био онај у Африци. Cf. Болотов В. *Историја Цркве у периоду до Константина Великог*, 321. Константин није оставио овај раскол по страни, иако је у феноменолошком контексту сличан донатистима, већ је тражио да оци Првог васељенског сабора (325) реше проблем, те је на овом сабору у Nikeји донет 8. канон посвећен *катарима*, а према овом канону одлучено је да би новатијанске клирике требало примити назад у заједницу полагањем руку православних епископа, тако да су катарски епископи и презвитери, уз сагласност православног епископа, постајали православни епископи и презвитери. Ако се, међутим, епископ-прејемник није сложио да примљени катарски епископ постане православни епископ, онда је у овом случају катарски епископ сведен на ранг хорепископа или презвитера, те да нема два епископа у граду. Cf. *Васељенски сабори, Први, други, трећи и четврти*, прев. Радомир Поповић, Београд 2012, 108-109. Да проблем није био решен запажа се на следећим саборима. На пример, на Лаодикијском сабору (364) у 7. канону новатијани су означени као јеретици, а као такви могу да се врате у Цркву ако буду миропомазани. Свети Василије Велики је новатијане сматрао расколницима. Даље, други васељенски сабор (381) у свом 7. канону поновио је 7. канон Лаодикијског сабора о примању новатијана у заједницу и њиховог нужног миропомазања. У 7. веку, на Трулском сабору ће – у 95. канону – бити поновљено исто правило о пријему новатијана назад у литургијску заједницу. Cf. *Васељенски сабори, Пети, Шести и Седми*, прев. Радомир Поповић, Београд 2011, 230-231. Епископи Цркве у Константинопољу су, уз подршку царева, водили репресивну политику против *катара*, односно новатијана. То се види из неколико примера: око 400. године свети Јован Златоусти, враћајући се из Ефеса у Константинопољ, одузео је новатијанима многе храмове, а 30. маја 428. године цар Теодосије II издаје указ којим се аријанцима, македонијевцима и аполинаријевцима забрањује да имају храмове у градовима, а новатијанима да обнављају или поправљају своје постојеће храмове; забрањени су било какви молитвени скупови у свим земљама Римског царства многим јеретичким заједницама и на крају манихејцима, који су *доспели до последње крајности зла, те зато морају бити одасвуд протерани и подвргнути окрутним погубљењима*. У 6. веку у Александрији постоје и делују новатијани, као отпадници и против њих александријски патријарх Евлогије (579-607) пише расправу која није сачувана. Cf. Болотов В. *Историја Цркве у периоду до Константина Великог*, 324. Новатове заједнице су се из Картагине шириле по Александрији, Сирији, Малој Азији, али и по Галији и Шпанији, где су опстале до 7. века. Разлог за ширење и релативну истрајност новатијанског раскола лежи у строгости правила и у монтанистичкој привржености неких чланова Цркве спољашњим подвизима побожности, што је фасцинирало неофите и људе који су Цркву гледали са стране. Cf. Vogt, HJ. *Coetus Sanctorum. Der Kirchenbegriff des Novatian und die Geschichte seiner Sonderkirche*, P. Hanstein, Bonn 1968.

2.2.2.2. Проблем дисциплине хришћана у тренуцима гоњења се наставио, те су после новатијана настали *донатисти*. Донатов раскол спада у најзанимљивије појаве у раној хришћанској Цркви, јер је попримио широке размере у тадашњем Римском царству. Како Болотов истиче овај раскол показује како су опасне заблуде генијалних људи за заједницу, јер и најмања грешка са генијалном аргументацијом доводи до последица које захтевају много напора како би таква грешка била исправљена.⁶⁹ Овај историјски феномен ране Цркве у Африци привукао је пажњу Константина Великог и он је тражио да се упозна са унутрашњим црквеним питањима у Северној Африци, где је дошло до великог раскола међу тамошњим хришћанима. Притужбе и узајамна оптуживања чекала су римског цара и он је схватио да велика неслога раздире провинције проконзуларне Африке.⁷⁰

Шта се десило пре Миланског едикта у тим областима? Привидно безначајан догађај је довео до донатистичког раскола који можемо означити као највећи раскол у доба ране Цркве. Иницијални разлог, као и за појаву новатијана, произашао је из питања црквене дисциплине, односно из питања како казнити оне хришћане који су за време Диоклецијанових прогона предали свете књиге паганским властима, или принели идолску жртву и тако постали *пали хришћани*. Спор се до краја заоштрио приликом избора наследника картагинског епископа – Менсурија, чији је однос према мучеништву могао да испровоцира ригористе и *катаре* (чисте),⁷¹ тако да је раскол почео у овој афричкој области 311. године када је за епископа рукоположен Цецилијан, архиђакон и штићеник претходног епископа Менсурија. Оба ова епископа су припадала умереној струји која је у току прогона хришћана сматрала да не треба намерно провоцирати римске власти, и да хришћани треба да се притаје док прогони не прођу. Против избора новог епископа су се побунили припадници екстремног дела заједнице, јер су били незадовољни Цецилијановим ставом у време прогона и благим казнама које је одређивао за пале хришћане, или његовом млаком реакцијом на нехришћанске поступке спаљивања Светих Књига.⁷² Управо из претходно наведених разлога струја ригориста који су били Цецилијанови противници се обратила Секунду у Нумидији,⁷³ који је одлучио да активно учествује у овом спору из два разлога: није му одговарало, као представнику *ригористичке* струје, што је на чело

⁶⁹ Болотов В. *Историја Цркве у периоду до Константина Великог*, 334.

⁷⁰ Adamiak S. „Constantine, Donatists, and the first intervention of the state in ecclesiastical controversies“, *Свети цар Константин и хришћанство*, Том I, Ниш 2013, 191-201.

⁷¹ Болотов В. *Историја Цркве у периоду до Константина Великог*, 335.

⁷² Ферјанчић, *Константин*, 88. Болотов каже да је Цецилијан приказан у историјским изворима и као веома одлучан човек када говори о недозвољавању да хришћани виде утамничене хришћане и способан да уради – чак – и окрутне ствари ко му се успротиви, те је још и пре појаве раскола у Картагини и околини постојало незадовољство изазвано односом према мучеништву. Болотов В. *Историја Цркве у периоду до Константина Великог*, 336.

⁷³ Ферјанчић, *Константин*, 89.

Цркве у Картагини дошао припадник умерене струје; и због занемаривања традиционалних обичаја хиротонисања картагинских првојерарха, пошто у Цецилијановој хиротонији није учествовао ни један нумидијски епископ.⁷⁴

Уместо Цецилијана је на картагинску катедру постављен Мајорин, који је после извесног времена умро и на његово место је дошао Донат из Нумидије.⁷⁵ Раскол је продубљен после упокојења Мајорина, јер је после њега на чело картагинске хришћанске заједнице дошао енергични Донат који је био човек изузетног беседничког дара и пун заноса и који је веома поштован у Картагини и носио славу мученика. Управо по њему је овај раскол и добио име. Упоредо са појавом Доната на картагинској катедри, цар Константин је на почетку 313. године почео да спроводи верску политику према начелима која се налазе у Миланском едикту. Ову чињеницу потврђује царски указ упућен Анулину, проконзулу Африке,⁷⁶ о враћању имовине хришћанској Цркви.

Када је Константин крајем 312. године или почетком 313. године загосподарио афричким провинцијама у којима је хришћанска заједница била дубоко подељена. Пред веома тешком и комплексном ситуацијом нашао се Константин када је тражио извештај о стању у овом подручју. Константин је први извештај вероватно добио од Цецилијанових присталица. Велики део верника у Картагини и урбаним центрима проконзуларне Африке признавали су Цецилијана за епископа, док је Донат добио подршку у Нумидији и руралним областима.⁷⁷ Константин Велики је тада прихватио предлог који су му предложили донатисти и ангажовао епископа Рима Милтијада коме је наредио да сазове сабор на коме ће се решавати спор између хришћана у Африци.

Папа Милтијад је, затим, у истрагу укључио још петнаесторицу епископа са Апенинског полуострва, који су сада чинили један проширени сабор помесног типа, јер је ово био обичај када је требало донети неку важну одлуку и каноне која би важила за одређену област у Империји. На крају је, на сабору у Риму, услед недостатка доказа, одлучено да Цецилијан буде ослобођен оптужбе, док је Донат једногласно осуђен, због тога што је

⁷⁴ Хиротонију је обавио Феликс, епископ Абтунгија, у присуству још само двојице епископа из проконзуларне Африке. Након што је рукоположен на овај начин и то од стране Феликса из Абтунгија, за кога се такође сматрало да је *пали хришћанин* ригористи су одмах деловали, јер нису желели да прихвате за свог првојерарха епископа који није санкционисао пале хришћане. Треба споменути и догађај који се десио у Картагини када је Цецилијан укорио извесну Луцилу, богату хиспанску госпођу због претераног поштовања мученика. Цецилијанов прекор је повредио Луцилу, која је само је чекала прилику да му се освети. На картагинском сабору (312) одлучено је да је Цецилијанова хиротонија невалидна, јер су је извршили *пали хришћани*. Тада је Луцила сведочила против Цецилијана. Окупљени епископи су одбили Цецилијанов предлог да га поново рукоположе и на тај начин дају легитимитет његовом именовању. На Цецилијаново место су рукоположили лектора Мајорина и о својој одлуци су обавестили хришћане ван Северне Африке. Ферјанчић, *Константин*, 90.

⁷⁵ Ферјанчић, *Константин*, 90.

⁷⁶ Јевсевије, *Историја Цркве*, 10, 5.

⁷⁷ Ферјанчић, *Константин*, 87.

крштавао по други пут вернике који су се одrekli Христа у прогонима и – неканонски – поново рукополагао епископе који су се приликом гоњења одrekli своје службе.⁷⁸

После овог немилостивог догађаја и неприхватања саборских одлука, тражено је да се састане и други сабор, али да у њему учествују неки други епископи. Константин је, са много више опреза, приступио организацији сабора у Арлу 314. године. Наиме, донатисти су после сабора у Риму уложили жалбу императору због грешака приликом судског процеса, будући да, према мишљењу донатиста, оци Римског сабора нису свеобухватно и темељно размотрили њихову жалбу и да су – због тога – оштећени, јер је пресуда донета на брзину. Када је Константин прочитао жалбу, наредио је проконзулу Елијану да на лицу места у Северној Африци испита овај проблем.⁷⁹ Тек тада је цар организовао сабор у Арлу (314) на коме су по други пут донатисти осуђени, а затим су се они, видно незадовољни саборским одлукама, поново жалили цару Константину.⁸⁰ У спору са донатистима Константин је схватио да су они људи који слабо поштују црквене каноне и јерархијске односе. Потврђивање одлука римског сабора у Арлу растужило је донатисте који су овим одлукама били незадовољни. Пошто се ситуација није смирила Константин је поново наредио да на саслушање у Милано дођу Цецилијан и Донат. Константин је тада донео коначну пресуду да је Цецилијан недужан и правоверан.⁸¹ Међутим, та царева одлука није смирила стање у Картагини, него је раскол још више продубљен.

2.2.2.3. У Египту је после Диоклецијанових прогона деловала још једна расколничка заједница, која је била слична донатистима – *мелитијани*, који су се одвојили од званичне хришћанске заједнице почетком 4. века, у време великих прогона цара Диоклецијана. Приликом прогона хришћана на основу едикта цара Диоклецијана, у Египту се велики број хришћана одрекао вере како би спасили свој живот и сачували животе својих породица. По окончању гоњења многи *пали* су хтели поново да се врате у окриље Цркве, те су архиепископ александријски Петар и епископ ликопољски Мелитије поставили питање црквене дисциплине и епитимије за отпаднике од вере.⁸²

Мелитије Ликопољски је заступао строгу казну за отпадништво и захтевао је дуг покајнички период, док је архиепископ Александрије Петар, вођен пастирском бригом и размишљањем био поборник попустљиве при-

⁷⁸ Ферјанчић, *Константин*, 90.

⁷⁹ Болотов В. *Историја Цркве у периоду до Константина Великог*, 45.

⁸⁰ Ово је изазвало Константиново бурно негодовање. Цар је истакао да је пресуда сабора у Арлу једнака пресуди Господа Бога и да се мора безпоговорно поштовати. Константин је – одмах после сабора – наредио да се донатисти који су били у Арлу задрже на двору, а викар афричке дијецезе добио је задатак да све донатисте које открије у областима, које су у његовој надлежности, пошаље на двор. Болотов В. *Историја Цркве у периоду до Константина Великог*, 45.

⁸¹ Ферјанчић, *Константин*, 93.

⁸² Ермије Созомен Саламински, *Црквена историја*, 1, 24.

мене епитимија, те се залагао за скраћен период покајне праксе палих, да не би уплашени строгошћу напустили Цркву.⁸³ Управо је овај приступ палим хришћанима био камен спотицања у односу двојице првојерараха, па су од тада почели одвојено да богослуже. Мелитију се уз речено замерало и то што је рукополагао у парохијама епископа исповедника, нетражићи њихов благослов за то; и то што је у Александрији поставио себи за заменике Арија и Исидора непитајући архиепископа за то. Због ових Мелитијевих поступака, Петар сазива сабор у Александрији 305/306. године на коме је Мелитије свргнут, али се он није жалио на одлуке сабора, него их је потпуно занемарио и основао своју посебну хришћанску заједницу.⁸⁴

Проблемом Мелитијевог раскола се посебно бавио Први васељенски сабор што се види у 6. канону,⁸⁵ који одређује да се чувају и важе древни обичаји⁸⁶ и да александријски епископ има овлашћења над свим областима која је имао и пре.⁸⁷ Ово значи да ликопољски епископ, у овом случају Мелитије, не сме да крши јурисдикцију друге епархије, јер је то супротно старим обичајима. Оци са Првог сабора су, на крају, написали посланицу у вези са Мелитијем и његовим истомишљеницима. Садржај посланице објашњава и допуњује канон пошто је Мелитију дозвољено да задржи епископску катедру у Ликопољу у Тиваиди, без права да врши хиротоније и остале свештене радње. Мелитијански епископи су остављени у њиховом чину, али нису имали права да управљају Црквом, док год је био жив неки епископ кога је рукоположио Александар у њиховом граду. На овај начин је постигнут одређени компромис, али многи су били става да су оци са Првог сабора били превише благи према Мелитију. Такође треба истаћи чињеницу да су мелитијанци лако ступили у савез са аријанцима и деловали против Цркве, да би на крају и сами постали аријанци.

2.2.3. Цар Константин Велики и решење аријанске јереси

Када је Милански едикт о толеранцији вратио мир хришћанима, поново су оживеле богословске расправе о Светој Тројици, а центар тих диспута била је Александрија, где се верска неслога из школа брзо пренела на свештенство, народ, провинције и читав Исток. У 4. веку је било много црквених спорова, а хришћанство је требало да има водећу улогу у формулисању заједничког идентитета у Римском царству. Тако је Константин, у јеку донатистичког спора, увучен у апстрактну доктринарну

⁸³ Ферјанчић, *Константин*, 93.

⁸⁴ Ферјанчић, *Константин*, 93.

⁸⁵ *Васељенски сабори, Први, други, трећи и четврти*, 48.

⁸⁶ Наиме, у 4. веку у Египту је ликопољски епископ Мелитије започео раскол, тако што је својим неканонским делима нарушио старе обичаје. Стари обичаји су наслеђено неписано правило по којем је црквена организација утемељена на територијалном начелу световне организације и знају за митрополитански систем. Поповић, Р. „Константин Велики и канони Никејског сабора (325) (Унутрашње црквене прилике почетком 4. века)“, *Црквене студије* X, Ниш 2013, 49.

⁸⁷ Поповић, Р. *Константин Велики и канони Никејског сабора (325)*, 50.

расправу о Христовој природи и његовом односу са Богом Оцем, која је уздрмала све хришћанске заједнице у источном делу Империје, а затим се проширила и на запад.⁸⁸

Аријанство је – као покрет – добило име по родоначелнику, либијском свештенику Арију који је припадао александријској Цркви и, како Болотов наводи иако се не зна тачно, водио парохију у вавликијској Цркви,⁸⁹ једном од предграђа у Александрији.⁹⁰ Својим верским ставовима Арије је доводио у питање учење о Светој Тројици и негирао божанску природу Господа Исуса Христа. Његови следбеници су сматрали да је само Бог Отац вечит и непроменљив, док Син пошто је рођен од Оца има почетак у времену, дакле – према његовом тријадолошком схватању – било је времена када Њега није било. Син је једно од Очевих створења и будући да је створен склон је променама. Сам термин *аријанци* су Атанасије и њихови противници користили у пежоративном смислу и да би их означили као посебну групу јеретика у Александрији. Аријеви богословски ставови се могу реконструисати из три писма која цитирају стихове из његовог дела *Талија*, коју је Арије у време када је био прогнан из Александрије саставио у метричком стиху популарних песама.⁹¹

Овај христолошки спор је разбијао хришћанску заједницу у Александрији, али је створио и нереде у Империји. Александар је похвалио супротстављене стране због њиховог богословског размишљања и труда, али је рекао да Арије није у праву и наредио му да напусти своја богословска становишта. Пошто је Арије ово одлучно одбио, архиепископ Александар се бојао да не угрози мир у александријској Цркви и Арија и његове следбенике који су били у клиру искључио је из Цркве. Међутим, овај потез није решио стање у александријској Цркви, него је само покренуо пожар.

За веома кратко време Арију је успело да на своју страну привуче многе свештенике и ђаконе, али одлучујући корак је направио када је спор прешао локалне оквире и када је на своју страну привукао познатог епископа Јевсевија Никомидијског, који је био близак цару и Јелени, царевој мајци, и имао је јако велики утицај на њега и на његову сестру Констанцију.⁹² Осим Јевсевија, Арија су подржали и други епископи на истоку Империје: Павлин Тирски, Теодот Лаодикијски и Георгије Бејрутски.⁹³ Ови Аријеви контакти са епископатом изван границе александријске Цркве, подстакли су Александра на много одлучније потезе. Међутим, сада су се Арију отвориле још веће могућности да популарише своје учење, пре свега због специфичних историјских околности, јер је тих година Константин водио своје пресудне битке са Ликинијем и није имао времена да обраћа пажњу

⁸⁸ Мичел, С. *Историја позног Римског Царства*, 381.

⁸⁹ Болотов, В. В., *Историја Цркве у периоду васељенских сабора – историја богословске мисли*, прев. Ђорђе Лазаревић, Краљево 2006, 21.

⁹⁰ Ферјанчић, *Константин*, 128.

⁹¹ Ермије Созомен Саламински, *Црквена историја*, 1, 21.

⁹² Успенски, *Историја*, 82.

⁹³ Успенски, *Историја*, 82.

на црквене спорове, као што је то био случај са решавањем донатистичког раскола. Тако да је у овом периоду Никомидија постала средиште аријанске пропаганде. За догађаје у Александрији и изопштавање александријских клирика чуо је и папа Силвестер у Риму.⁹⁴ У општем метежу, упоредо са победом над Ликинијем, цар Константин – као самостални император – размишља о томе да сазове велики сабор на коме би учествовали првојерарси свих цркава у Римском царству.

2.2.3.1. Први васељенски сабор

Цар Константин је следејући начелу *Pax Romana* размишљао о најбољем решењу многих заосталих проблема у хришћанским заједницама у целој Империји, којима није могао да се посвети због ванредног стања у самој војсци и борбама са Ликинијем у првим годинама треће деценије 4. века. Није довољно познато како су текле припреме за сам васељенски сабор, али у контексту припрема на државном нивоу требало би одвојити два аспекта: богословски и канонско-дисциплински, јер су ранији помесни сабори на западу и истоку Империје (Елвира, 306; Рим, 313; Арл, 314; Анкири, 314; Неокесарија, 315; Александрија, 319; Антиохија, 325) условили доношење неких канона и одлука који су у Никеји били верификовани на васељенском нивоу.

Васељенском сабору је претходио сабор у Антиохији, у априлу 325. године, на коме је председавао епископ Осија Кордобски, да би сазвани епископи изабрали новог поглавару антиохијске Цркве, будући да се Филогонije упокојио крајем 324. године. На његово место је постављен Јевстатије из Берије који је био велики противник аријанског учења и правоверни су сматрали да ће управо његовим избором однети превагу у односу на аријанце. После Осијевог извештаја о дешавањима у александријској Цркви, цару Константину је све указивало да би средство за поновно успостављање мира у хришћанској заједници у Александрији био један општи сабор на коме би била решена сва горућа питања у хришћанској Цркви: велики спор око јеретичког учења Арија; Мелитијев раскол; раздор око датума празновања Пасхе⁹⁵ и доношење православне вероисповедне формулације. О сазивању Првог васељенског сабора у Никеји витинијској говоре Ермије Созомен Саламински⁹⁶ и Јевсевије Кесаријски.⁹⁷ Рани извори су сагласни да питање иницијативе сабора припада Константину и то је сасвим логичан и природан след, јер се већ сусрео са сазивањем сабора по питању хришћанских спорова. Непосредно пред одржавање васељенског

⁹⁴ Успенски, *Историја*, 82.

⁹⁵ Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот*, 3, 4-5: *Раскол у владару не изазива гнев, већ бол у души, јер је био жалостан због лудила безумника... пре ових зала (Мелитијевог раскола) појави се једна друга и још страшнија болест, која је већ дуже време мучила Цркве: свађа око спаситељског празника Пасхе.*

⁹⁶ Ермије Созомен Саламински, *Црквена историја*, 1, 17.

⁹⁷ Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот*, 3, 6.

сабора Константин је одлучио да место окупљања ипак буде Никеја, а не Анкира,⁹⁸ као што је раније планирано, а државна помоћ у организацији није изостала.⁹⁹

Први васељенски сабор у Никеји је почео 20. маја 325. године и трајао је до краја јула исте године. Број учесника на сабору није до краја познат, јер се извори не слажу око броја учесника.¹⁰⁰ Јевсевије истиче да су се на сабору окупили клирици из свих цркава у Европи, Африци и Азији, али највише је било епископа из источних провинција. Представници цркава из западног дела Империје су били малобројни, што је било сасвим логично, јер аријанско учење тамо није узело маха и било је слабо познато. Најзначајнији представник са запада био је епископ Осија из Кордобе, кога многи историчари сматрају за предстојатеља овог саборавања, и који ће имати значајну улогу у овом богословском спору до своје смрти.¹⁰¹

Како Ермије Созомен каже да су епископи позивали Арија да изложи своју веру и поредили је са *из старине преданој вери* а неки други су тврдили да ни најстаријим мишљењима не треба следовати без провере.¹⁰² Аријанска фракција је, на почетку Никејског сабора, наизглед, преузела иницијативу, јер је Арије својом апологијом придобио седамнаест епископа.¹⁰³ Они су изложили формулу вероисповедања са аријанским бо-

⁹⁸ Измена је направљена због лакшег путовања оним епископима из Италије и западноевропских провинција којима је било много једноставније да допутују у Никеју, која је била удаљена један дан јахања, за разлику од Анкире, која је била у срцу Галатије. Такође, и сам Константин је тада боравио у Никомидији која је била близу Никеје. Император се побринуо да сви представници Црква који су се одазвали позиву безбедно стигну у Никеју допуштајући им да за превоз користе систем царских пошта и путева који је био стављен на располагање, како епископима, тако и њиховој пратњи. Ферјанчић, *Константин*, 132.

⁹⁹ Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот*, 3, 6 - говори о томе да су епископима стављени на располагање поштански коњи и теглеће животиње. Поред тога што је обезбедио превоз Константин се постарао да сви који су присуствовали сабору буду издржавани о државном трошку.

¹⁰⁰ Јевсевије Кесаријски говори да је сабору присуствовало више од 250 учесника. Ермије Созомен каже да је било 320. Ермије Созомен Саламински, *Црквена историја*, 1, 17. Док Атанасије на једном месту каже да је било 300, а на другом наводи – 318 учесника, што су потоњи истраживачи и задржали, посебно зато што је овај број имао библијски узор у 318 Аврамових слугу (1. Мој. 14, 14).

¹⁰¹ Уз Осију Кордобског у споредним саборским документима, као историјским изворима, помињу се епископи Калабрије, Галије и Картагине, без прецизног навођења њихових седишта. Наведен је Марко Калабријски, Никасије из Галије и Цецилијан Картагински. Cf. *Sacrorum Conciliorum nova, et amplissima collectio*, tomus 2 (305-346), ed. Mansi, H. Welter, Paris & Leipzig 1901, 695-696. Епископ римски Силвестер, као *предстојатељ царског града*, није учествовао на сабору због својих година, али је послао своје легате, презвитера Виктора и Викентија да га заступају. Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот*, 3, 7.

¹⁰² Ермије Созомен Саламински, *Црквена историја*, 1, 17.

¹⁰³ Успенски је преузео поређење Хефелеа, који је ово саборавање поистоветио са савременим парламентима: никејци на челу са Атанасијем Александријским су били десница, Арије са малобројним присталицама представљао је левицу, леви центар је припадао Јевсевију Никомидијском, а десни центар Јевсевију Кесаријском. Успенски,

гословским ставовима. Како Успенски наводи, император је у Никеју до-путовао 14. јуна, а епископи су прихватили Никејско вероисповедање 19. јуна, вероватно на крају тих расправа, богословских полемика, те размене мишљења супротстављених страна.¹⁰⁴ Православни су се – дакле – одмах успротивили аријанцима, те је Јевсевије Кесаријски изашао са предлогом сабору да прихвати Символ вере који се чита приликом крштења у црквеној заједници у Кесарији.¹⁰⁵ Овај предлог је наишао на добру реакцију саборских отаца и цар Константин га је сматрао исправним. После овога свештеници су разматрали догмате, док је цар покајно и незлобиво слушао и једну и другу страну, да би на крају сви свештеници били сагласни и да су одлучили да је Син једносуштан Оцу.¹⁰⁶

Поред одлуке о аријанској јереси и Мелитијевом расколу, треће питање које је разматрано на Првом васељенском сабору и о коме извори доста пишу, јесте питање одређивања датума празновања Васкрса. Оци са сабора су покушали да усагласе датум како би сви хришћани прослављали свој највећи празник истог дана. У Константиново време по овом питању је постојала разлика у прослави Вакрса у неким империјалним провинцијама.¹⁰⁷ Проблем се јавио зато што су поједине заједнице на истоку поштовале древно одређивање датума према јеврејском календару. Према овом рачунању Васкрс се славио три дана после јеврејске Пасхе, јер се дан Христовог страдања поклапао са Васкрсом, који је падао на дан 14. нисана. Проблем је настао пошто је Пасха био покретан празник, па је и Васкрс, сходно томе, могао пасти у различите дане у седмици.¹⁰⁸ Будући да у источним провинцијама нису сви поштовали одлуку сабора у Арлу ово питање је поново разматрано у Никеји и епископи су донели истоветну одлуку и потврдили оно што је сабор у Арлу донео. Одлучено је да се Васкрс у Царству слави истог дана, а датум ће се одређивати у складу са праксом која је владала у Риму и већини провинција.¹⁰⁹ Тако су решена

Историја, 84.

¹⁰⁴ Успенски, *Историја*, 83.

¹⁰⁵ *Васељенски сабори, Први, други, трећи и четврти*, 51.

¹⁰⁶ Ермије Созомен Саламински, *Црквена историја*, 1, 20.

¹⁰⁷ У западном, јужном и северном делу васељене, као и у неким источним крајевима, Васкрс се славио прве недеље после првог пуног месеца, после пролећне равнодневнице. Ова пракса је уведена у првим деценијама 3. века када је Иполит Римски почео са астрономским израчунавањем датума овог празника. Временом се ово проширило и на источни део Царства, тако да су то прихватили у читавој Јелади, Понту и Киликији, док су касније то урадили и Александрија, Ахаја, Азија, Витинија. Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот*, 3, 19.

¹⁰⁸ О разликама у пракси слављења Васкрса расправљало се још на сабору у Арлу 314. године и тада је одлучено да се празник у читавој Империји слави истог дана. Ферјанчић, *Константин*, 136.

¹⁰⁹ Одлука Првог васељенског сабора у Никеји о празновању Васкрса није сачувана, само у посланици која је упућена у Александрију, Египат, Либију и Пентапољ говори се о овој одлуци: *Још вам јављамо и следеће; да је уз помоћ ваших молитава решено питање о заједничком празновању Пасхе. И тако браћа на Истоку, који су светковали пасху, заједно са Јудејима, од сада светкују са Римљанима и са нама и са свима који су већ дуго времена у древном обичају. Радујући се што су нам дела успешно*

најбитнија питања у вези са миром у Империји и цар Константин Велики је својим учешћем и организацијом потврдио да жели да успостави мир у Царству и да учествује у црквеним питањима, али без непосредног богословског мешања.

2.2.3.2. Однос Константина Великог према хришћанским епископима после Првог васељенског сабора (325/326-337)

После Првог васељенског сабора у Никеји долази до размимоилажења супротстављених верских фракција у хришћанским заједницама у Империји (пошто је цар потврдио Никејску формулацију вере, свака борба против Символа вере није била могућа без претрпљених санкција; а личности које су подржавале Никејско вероисповедање биле су познате и по духовности и по свом неприкосновеном животу), а тако и до нарушавања начела *Pax Romana*. Како каже Болотов, цар је био уверен у исправност одлука са Првог сабора и у законодавном смислу санкционисао је декларисане епископе-аријанце, тако што их је одмах после сабора протерао са својих катедри.¹¹⁰ Константин Велики је после Првог васељенског сабора, у свакој прилици, јасно и отворено осуђивао јеретике и расколнике. О овоме сведочи и његово писмо јеретичима из 325. или 326. године, у коме се свим непријатељима истине, противницима живота и саветницима погибељи забрањује да одржавају богослужења на јавним местима, у приватним кућама или палатама.¹¹¹ Едикт издат 1. септембра 326. године привилегије додељене хришћанским свештеницима ограничава на клир нормативних хришћана, док јеретици и расколници морају да врше све јавне дужности и немају те привилегије.¹¹² Овако оштар став према јеретичима и расколницима треба посматрати у контексту дужности римског цара, који религију схвата као један од примарних империјалних аспеката. Цар је, будући да је и врховни верски поглавар, морао да штити званичну религију.¹¹³

Пошто је Атанасије био чтец, ђакон и секретар Александра Александријског, а од 328. године и првојерарх Александријске Цркве, за аријанце победа над Атанасијем значила је далеко више од победе над њим као црквеним првојерархом, већ би то био тријумф над Никејским богословљем, а посебно би ишао у смеру да убеди императора о правилности њиховог вероисповедања, тако да је и победа над целом заједницом која је осудила Арија и – уопште – њихово учење значила свим аријанцима и прикривеним аријанцима да на двору убеди Константина у своју православност. У борби против Атанасија, као следбеника Никејских Отаца,

обављена, што је свуда враћен мир, и што је до корена уништена свака јерес... Поповић, Р. *Хришћанство у историји*, Београд 2007, 91.

¹¹⁰ Болотов, *Историја Цркве у периоду васељенских сабора*, 43.

¹¹¹ Јевсевије Кесаријски, *Константинов живот*, 3, 64-65.

¹¹² СТН 16, 5, 1. Cf. Ферјанчић, *Константин*, 139.

¹¹³ Ферјанчић, *Константин*, 139.

употребљена су сва могућа средства – посебно на двору императора – како би се Арије вратио у црквену заједницу и како би биле поништене одлуке Првог васељенског сабора.¹¹⁴

Међутим, под различитим утицајима цар Константин је у времену после Никејског сабора и у већ одмаклим животним годинама, почео да мења своје мишљење, опет плашећи се да се о некога неће огрешити и због мира у Царству. Занимљиво је да неки историчари Цркве не анализирају то кључно питање – зашто Константин мења мишљење у односу на одлуке Првог сабора у Никеји? Једноставним констатацијама прелази се са описа аријанске верске фракције (коју су звали *јевсевијани*, јер није било могуће да епископи буду следбеници једног презвитера – зато и не желе да их зову *аријанцима*) на сабор у Тиру (335) и консеквенце које тада Атанасије сноси.¹¹⁵ Дакле, десетогодишњи период после Никејског сабора своди се само на тензије у хришћанским заједницама и на преиспитивање одлука о прогону јевсевијанских (аријанских) епископа. Мало је аргументованих анализа богословских утицаја на Константина у позном периоду његовог живота, а сигурно је да су на Константинове одлуке у том раздобљу највише утицали чланови породице и високо позиционирани дворјани. На пример, сестра цара Константина, Флавија Јулија Констанција, док је боравила у Никомидији, потпала је под утицај Јевсевија, епископа никомидијског; упознала је Евдокија, свештеника који је био аријанац,¹¹⁶ који јој је говорио да су се оци са Сабора у Никеји огрешили о Арија.¹¹⁷ Јевсевије, који је после неискреног потписивања Никејског Символа вере примљен у црквено општење, у дубини душе је ипак остао веран аријанском богословљу, те је на све начине настојао да дискредитује Атанасијеву личност, његов живот и рад, подстичући Константина да Арија врати у сvezу клира александријске Цркве.¹¹⁸ Даље, Јевсевије и његови пријатељи су утицали да овај свештеник тако говори, да би Арије стекао симпатије код цара и његових најближих сродника.¹¹⁹ Флавија Јулија Констанција, која је живела на двору свога брата као *nobilissima femina*, ове приче није одмах преносила своме брату – иако је веровала у њих – јер није имала храбрости за то, али када се смртно разболела одлучила је да Евдокија само препоручи цару.¹²⁰ Посебно је напоменула да је он побожан, добар за ширење вере и – што је било у том тренутку најважније – одан престолу.¹²¹ Све ове људске карактеристике препоручиле су овог свештеника цару.

¹¹⁴ Атанасије, *Патрологија – источни Оци и писци 4. и 5. века: од Никеје и Халкидона (325-451)*, Београд-Требиње-Лос Анђелес 2016, 169.

¹¹⁵ Болотов, *Историја Цркве у периоду васељенских сабора*, 45-46.

¹¹⁶ Pohlsander, Hans A. „Constantia,” *Ancient Society* 24, 1993, 156.

¹¹⁷ Сократ Схоластик, *Историја Цркве*, Шибеник 2002, 1, 25.

¹¹⁸ Атанасије, *Патрологија – источни Оци и писци 4. и 5. века*, 170.

¹¹⁹ Сократ Схоластик, *Историја Цркве*, 1, 25.

¹²⁰ *Encyclopaedic Prosopographical Lexicon of Byzantine History and Civilization*, Vol. 2. Ed. Alexios G. Savvides, Benjamin Hendrickx, Brepols Publishers, Turnhout 2008, 233.

¹²¹ Сократ Схоластик, *Историја Цркве*, 1, 26. Cf. Bleckmann, B. „Constantia Flavia Iulia”, *Der Neue Pauly*, Band 3, Metzler, Stuttgart 1997, 135.

Пошто је Констанција ускоро умрла, цар је испунио њену последњу жељу и уврстио свештеника Евдокија међу људе којима је веровао.¹²² Убрзо је Евдокије искористио прилику и почео да цару Константину говори о Арију, додавши да он уствари мисли исто што и оци са Сабора у Никеји, само му је терминологија другачија. Император Константин је овим био изненађен, а како је био склон уклањању нереда и неслоге решио је да му, ако се Арије заиста слаже са *никејском вером*, допусти да дође на двор и да му дозволи повратак у Александрију. Арије је, 327. године, после неискреног покајања потписао Никејско вероисповедање.¹²³ Нажалост, показало се да је Арије обмануо цара Константина и опет је започео са својим јеретичким деловањем.

У исто време, Јевсевијеви помоћници су наговарали императора да Арија врати у александријску архиепископију, али Атанасије се томе жестоко успротивио и написао *Посланицу* у којој је тврдио да не могу бити примљени у црквено општење они који су се једном одрекли вере и на које је саборски бачена анатема. Цара Константина је увредило овакво размишљање и зато је заузврат написао *Посланицу* о Атанасију. Из ових догађаја са Аријем, његовом осудом као и пријемом у Цркву, може да се закључи да је кључна личност био Константин. Епископи, иако су били предстојатељи својих Цркава, као што је био архиепископ Александрије под чију је јурисдикцију Арије потпадао, нису могли да утичу на цареву верску политику. Управо се у овим моментима показивало колико је хришћанска Црква поклекла пред Царством и вољом већ остарелог Константина Великог. Претпоставља се да су царева одлука које су се тичале Арија, његових следбеника и њиховог повратка потврђене на једном или два сабора (327. и 328. године у Никеји или Никомидији).¹²⁴

Три године после Првог васељенског сабора, 328. године, упокојио се архиепископ Александар, док је Атанасије боравио ван Александрије. Када су ове вести дошле до ђакона, он је одмах кренуо назад у свој град, где се већ велики број епископа био окупио како би одлучили ко ће наследити Александра. Могуће је да су неки његови ученици одлучили да треба изабрати Атанасија,¹²⁵ искључујући мелитијане из самог избора.¹²⁶ Тако је од почетка своје епископске службе Атанасије био суочен са борбом на два фронта: са једне стране, борио се против мелитијана, који су доводили у питање његово право на епископску катедру у Александрији, а са друге стране, изван Египта борио се против оних који су хтели потпуно да рехабилитују Арија и врате га у црквену заједницу александријске Цркве.¹²⁷

¹²² Сократ Схоластик, *Историја Цркве*, 1, 26.

¹²³ Атанасије, *Патрологија – источни Оци и писци 4. и 5. века*, 170.

¹²⁴ Ферјанчић, *Константин*, 141.

¹²⁵ Ермије Созомен Саламински, *Црквена историја*, 2, 17.

¹²⁶ Ово је одлучено вероватно на основу одлука сабора у Никеји које су им ускраћивале то право. После Атанасијевог рукоположења 8. јуна 328. године за новог епископа Александрије, стално су га оптуживали да је рукоположен у тајности. Бер, Џ. *Никејска вера*, Православни богословски факултет Универзитета у Београду 2013, 88.

¹²⁷ Бер, *Никејска вера*, 88.

Поред свештеника Евдокија, Јевсевије Никомидијски је имао велики утицај на Константина и цар је запретио Атанасију да прихвати мелитијане под претњом протеривања из Александрије. После много клевета које су му приписивали аријански епископи, Атанасије је 331. године отишао Константину у Никомидију и лично му све објаснио после чега је сам цар написао писмо које је Атанасије у Александрији прочитао својој пастви.¹²⁸ Затим је цар 332. године послао помирљиво писмо са уопштеним саветима за мир у Александрији, у коме је био благонаклон према Атанасију, али није осудио ни његове противнике. Константин је инсистирао да се дође до мира и јединства, а био је спреман чак и да занемари црквену истину да би постигао овај циљ.¹²⁹ Као владар целе Римске империје, Константин је сматрао да ће притиском постићи уједињење свих хришћана, па је издао закон против свих јеретика, које законодавац наводи: новатијани, валентијани, маркионити, павликијани и монтанисти; којим је забранио јеретичке богослужбене скупове и одузео им богослужбена места.

Десет година после Никејског сабора, цар Константин је сазвао сабор у Тиру, где су биле испитане све оптужбе против Атанасија. Цар је тражио да се – напосокон – успостави црквени мир и зато Константин поручује Атанасију да ће онај ко се не појави на сабору бити силом доведен, што је њему био јасан знак да је опет за цара он био кривац за немир у Цркви.¹³⁰ Дакле, у центру пажње сабора је био спор између Атанасија и мелитијана и привидно је изгледало да на дневни ред није стављена никаква расправа, која се односила на веру и догмате. Као осуђени расколници, Мелитијани су поново отворили питање Атанасијеве хиротоније, која је била обављена у супротности са њиховим претходним договором у циљу уклањања међусобних неспоразума. Затим је Атанасије искористио своје архиепископско право и тражио од власти да неке мелитијане одмах ухапси, што се и десило. Константин није више могао да контролише ситуацију, јер – како каже Болотов – цар је у позним годинама био тежак и само просечан владар.¹³¹

Константин је у овом периоду био изложен прекорима – пре свега, од сената – због тога што је дозволио мешање црквених великодостојника на функционисање Империје, те што није разграничио државне послове и црквене унутрашње прилике. Са друге стране, треба нагласити да је и клир мирно пошао за иницијативама световних власти, али треба направити разлику и у клиру: аријанци (*јевсевијани*) и православни (*никејци*), те и закључити да су за императоровим захтевима кретали углавном полуаријанци и аријанци због свог статуса на двору и у Цркви. У ширем смислу, Црква је преузела утицај на деловање друштва и на сва морална начела, а како би Буркхарт рекао – Црква је преузела све осим касарна и пореза, а искоришћено је саборско црквено начело да би се деформисало црквено

¹²⁸ Атанасије, *Патрологија – источни Оци и писци 4. и 5. века*, 171.

¹²⁹ Карташов истиче да је као жртва лажном миру принет Атанасије и *никејска вера*. Карташов, А. В. *Васељенски Сабори*, Београд, Српска књижевна задруга, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2009, 47.

¹³⁰ Карташов, *Васељенски Сабори*, 49.

¹³¹ Болотов, *Историја Цркве у периоду васељенских сабора*, 49.

право, јер сада црквени оци осуђују и анатемишу.¹³² Овде ипак треба застати и напоменути да су се у клиру појавиле поделе, да се појављује јерес и да нагриза тело Цркве, те се такви антибогословски узурпатори склањају са својих катедри и својих црквених функција. Управо у тим поделама, Константин стаје на страну православних, а не на страну јеретика, да би у последњој деценији свог живота правео компромисе на пољу верске политике.

У тој постсаборској деценији (325-335), Константин је више био политичар и примењивао је исте аршине на епископе и на – рецимо градске старешине – тако да ако неки намесник провинције није био кадар да угуши било какву побуну против цара и Империје, тај би био одмах премештен са своје службе на неку другу функцију у другом граду; а исту методологију је примењивао и према црквеним првојерарсима, нпр. према Атанасију Александријском, кога санкционисао пет пута због своје привидне непослушности цару, и према Маркелу Анкирском.¹³³ Тако се долази до закључка да је премештање са политичке на неку другу функцију било аналошки пресликано и на црквене делатнике и клирике, иако су оци Првог сабора у Никеји били јасно *против премештања са катедре на другу катедру* (канон 15).¹³⁴ У позном периоду Константинове владавине, цар је поистоветио црквене и државне чиновнике, тако да се у том контексту поклапају путеви цареве верске и државне политике. Начело *Pax Romana* било је бескомпромисно чувано и није постојала анализа разлога побуне и неслагања у Царству, већ се на побуну *a priori* гледало као на непослушност владару и империјалној политици.

Јеретици *аријанци* су били свесни да ће лакше представити своје идеје у Империји и пред владаром, ако буду искомпромитовали, а затим и протерали људе који бране одлуке сабора у Никеји, него да непосредно ударе на саме саборске одлуке, нарочито ако се узме у обзир да их је и цар Константин подржао.¹³⁵ Дакле, у складу са владарском верском политиком и недвосмисленом применом начела *Pax Romana* сви они који су били блиски цару, а ту је највише било аријанаца и полуаријанаца – дакле, јеретика, у његовим позним годинама поистовећивали су клирике који су имали различита мишљења од њих на двору са побуњеницима против Империје и на тај начин су цару представљали православне као устанике против владара. Најбољи пример за то јесте живот архиепископа

¹³² Успенски, *Историја*, 86.

¹³³ У периоду 331-335. године, било је неколико покушаја монтираних судских процеса (Кесарија – 334, Јерусалим и Тир – 335) на којима није истицан никакав догматски разлог, већ углавном лоше стране Атанасијеве личности. Атанасије, *Патрологија – источни Оци и писци 4. и 5. века*, 171.

¹³⁴ *Васељенски сабори, Први, други, трећи и четврти*, 110.

¹³⁵ Ермије Созомен Саламински, *Црквена историја*, 2, 16.

александријског Атанасија,¹³⁶ кога је Константин непосредно пред своју смрт аболтирао и својим синовима наредио да све протеране епископе врате на своје пређашње катедре.¹³⁷

Стање у верској политици у последњим годинама царевог земног живота није се мењало до његовог упокојења, а болесног цара је, пред смрт, у Никомидији крстио полуаријанац или скривени аријанац, првојерерах те епархије и надлежни епископ двора, Јевсевије Никомидијски, што је – како Болотов наводи – било сасвим природно.¹³⁸ То је и одговор на питање да ли је цар био утилитариста, и да ли је користио хришћане и хришћански дух у владарској идеологији. Цар није морао да се крсти, ако је само користио хришћане. Тако да може да се каже да је Константиново крштење, 337. године, догађај којим се заокружује Константинов пут верника, који је почео 312. године, код Милвијског моста. Крштењем Константин показује своје истинско опредељење на верском плану и постаје први крштени римски цар. Константин Велики је преминуо 22. маја/3. јуна 337. године.

Закључак

Константин Велики је био – добрим делом своје владавине прво на западу, а затим и у читавој Империји – бескомпромисни и доследни владар који се трудио да настави и унапреди традиционалну владарску римску философију. Затим, био је то владар који је применио *damnatio memoriae* на своје противнике Максимијана и Ликинија, те Криспа и Фаусту,¹³⁹ о чему – међутим, ни посредно, ни непосредно – не сведоче писци савременици.¹⁴⁰ Могуће је да је Константин на тај начин желео да – прво – задржи своју неприкосновену власт за себе и своје законске наследнике примењујући начело *Pax Romana* на политичком и на религијском плану у целој Империји.

Како би били одређени сви аспекти верске политике Константина Великог, прво је било потребно да се помоћу историјских извора покаже његов однос према религији уопште, затим према политеизму, а затим

¹³⁶ Болотов налази да је непознати биограф Атанасија Великог израчунао да је овај александријски првојерарх на својој катедри провео 22 године, пет месеци и десет дана, те да је у пет прогонстава провео 17 година, шест месеци и деветнаест дана. Болотов, *Историја Цркве у периоду васељенских сабора*, 45.

¹³⁷ Атанасије, *Патрологија – источни Оци и писци 4. и 5. века*, 171.

¹³⁸ Болотов, *Историја Цркве у периоду васељенских сабора*, 51. После непуних месец дана од Константинове смрти, наследник Константин II вратио је из прогонства Атанасија у Александрију, па се Болотов запитао да ли је можда Константин свом сину дао нека тајна упутства, а овај руски историчар Цркве затим истиче и идеју да је Атанасија Константин Велики послао у то последње прогонство како би га удаљио од непријатеља. За такве закључке нема поузданих доказа у историјским изворима, те могу да се сматрају само хипотезама.

¹³⁹ Ферјанчић, *Константин*, 47, 115, 119; Омарчевски, А. “Кошмарт на Константин: Крисп и Фауста,” *Црквене студије* (10), Ниш 2013, 71-81.

¹⁴⁰ Карастатис, К. *Константин Велики, осуде и истина*, прев. Дејан Јовановић, Ниш 2018, 152.

и према свим видовима монотеизма – према Јудејима и хришћанима, те да се анализира његов утицај на црквени живот, што је подразумевало коришћење историјских извора о Миланском едикту (313) и свим акцијама после овог документа. Константин Велики одмах после давања једнаких верских права свим религијама у Империји, спроводи начело *Pax Romana* уз помоћ хришћана, дојучерашњих противника Царства, који су скоро три столећа прогањани и најсуровије мучени и убијани.

У односу на сачуване историјске изворе о цару Константину закључено је да он јесте религиозан и да према свим религијама у Империји има мање-више сличан однос, тј. да доследно примењује Милански едикт, затим да примењујући начело *Pax Romana* жели да помогне оним верским заједницама који одржавају и подстичу ово империјално начело, које је Константин наследио од својих претходника. Цар је спознао да надолazeћа хришћанска заједница може да помогне Империји те је у складу са тим и највише учествовао у животу ове верске заједнице. У овом истраживању одређен је историјско-богословски контекст односа цара Константина Великог према хришћанству, као новој признатој империјалној религији, тако да су – у контексту примерне начела *Pax Romana* – анализирани потези цара у три случаја раскола (новатијани, донатисти и мелитијани) и јереси (аријанство), а затим је у фокус стављена и његова улога у Првом васељенском сабору и потези после овог сабора, тако да је указано на то да Империја добија нову, водећу верску организацију и друштвену заједницу, те да цар учествује у формирању новог менталитета Империје тако што подржава све афирмативне социјалне феномене у хришћанској заједници, а санкционише сва искакања из нормативног хришћанства, те добрано учествује у зачецима хришћанског утицаја на цело Римско царство, које ће у другој половини 4. века постати искључиво хришћанско. Дакле, верска политика цара Константина Великог односила се на све религије у Империји, а цар је у законодавству и у друштвеном животу био наклоњен хришћанским моралним начелима, али не зато што је то он желео, већ зато што је то била историјска реалност, јер је хришћана било све више и могли су да унапреде, али – са друге стране – и да поремете традиционални политеистички, друштвени живот у Царству. То је цар схватио и – будући да је већ подржавао монотеистички култ – прихватио је хришћане као најбољу опцију у спровођењу начела *Pax Romana* на свим територијама којима је владао, али не просто утилитаристички, већ је спознао важност хришћанских начела за добробит и развој Римске империје што је потврдио и прихватањем да ступи у хришћанску заједницу, тако што је пред крај свог земног живота крштен. У овој чињеници се – уједно – налази и одговор на питање о самом царевом верском преобраћењу.

После реченог, може да се закључи да је верска политика цара Константина Великог – временом – попримила хришћански дух и да је та шира слика мира у Империји у вези са миром и у хришћанским заједницама и на истоку и на западу целе Империје, тако да може да се каже да је империјална политика цара имала доста додирних тачака са верском политиком.

Deacon Ivica Čairović, ThD

(University of Belgrade Orthodox Faculty of Theology)

THE RELIGIOUS POLICY OF EMPEROR CONSTANTINE THE GREAT

Emperor Constantine the Great was a Roman emperor who began a new era in Roman ruling ideology, respecting the rights of all religions in the context of *Pax Romana*. The description of the religious policy of Emperor Constantine the Great is a very complex task, because – analyzing historical sources – it speaks of a three-layered religious policy of the Emperor, who ruled in the first half of the 4th century, at a time when Christian theology flourished and the Trinitarian theological teaching was standardized. This research describes two directions of imperial policy: *religious* and *state policy*, which will only be auxiliary in the research in order to define each aspect of religious policy. To the question of whether these directions meet somewhere or run parallel - each respecting its own path - the answer will be the conclusion of this research: was the religious policy of Emperor Constantine the Great conservative and in the ancient spirit, or was it progressive, because it gradually took on a Christian spirit?